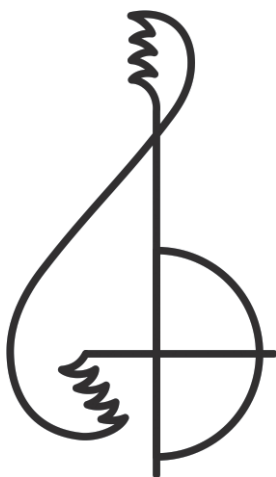

12+

2
2015

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор

Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств. секретарь, проза – Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Станислав КАДЗАЕВ, Елизавета КОЧИЕВА,
Анатолий КУСРАЕВ, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2015

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АЕХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АЕРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор

ХЪОДЗАТЫ АЕхсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис

Поззи, драматурги – МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КЪАДЗАТЫ Станислав, КЪУСРАТЫ Анатоли,
ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2015

НОМЫРЫ ИС:

ÆВЗАГ – НАЦИЙЫ БЫНДУР

<i>Валери БРЮСОВ. Мадалон æвзаг. Æмдзæвгæ</i>	7
<i>САУТÆТЫ Тамилæ. Удхос. Уац</i>	9

НАФИ: 90 АЗЫ

<i>ХЕКЪИЛАТЫ Цæразон. Интервью Нафиймæ</i>	15
<i>КЪИБИРТИ Амурхан. Уарзти ронг. Æмдзæвгитæ</i>	32
<i>АГЪНАТЫ Гæстæн. Дидинаг. Радзырд</i>	39
<i>КАСАТЫ Æмзор. Цыппарæнхъонтæ</i>	65
<i>АСЛАЕМЫРЗАТЫ Дзерассæ. Æмдзæвгæ</i>	67

НОГ НОМ

<i>ПЛАТЫ Зæринæ. Нарты Ацæмæз</i>	68
-----------------------------------	----

АЛЬ-МУТАНАББИ: 1100 АЗЫ

<i>АЛЬ-МУТАНАББИ. Æмдзæвгæтæ, афоризмтæ</i>	78
---	----

МАХ ДУДЖЫ РАВДЫСТ	84
--------------------------	----

АХУЫРГÆНÆГÆН – ÆХХУЫСÆН

<i>МЗОКТЫ Аслæнбег. Куыдзæджы сфæлдыстад астæуккаг скъолайы. Дарддæр</i>	97
--	----

ИРОН ПРОЗÆЙЫ АНТОЛОГИ

<i>ДЗАДТИАТЫ Тотырбег. Диссаджы сæн. Радзырд</i>	109
--	-----

АРВИСТОН	134
-----------------	-----

Журналы авторты хъуыдытимæ редакци
алкæд разы нæ вæййы

Национ цæсгом фесафынæй
æвирхъаудæр бæллæх æмæ тæс-
сагдæр хабар ницы ис хицæн адæй-
магæн дæр æмæ æнæхъæн адæмæн
дæр.

Иван ИЛЬИН

ÆВЗАГ – НАЦИЙЫ БЫНДУР

21 ФЕВРАЛЬ –

ДУНЕЙЫ ÆППÆТ АДÆМТЫ ÆВЗАГТЫ БОН

* * *

Æвзаг æмæ национ удысконд хицæнтæй нæ фæзынынц, стæй иу иннæмæй, кæнæ иу иннæйы фæстæ нæ равзæры: дыууæ иумæ, кæрæдзийæ нæ хицæн кæнгæйæ, свæййынц адæмæн сæ зонды хъомысы иудадзыг архайд, куыст.

* * *

Æвзагæн йæ ратæдзæнтæ сты адæймаджы æрдзы тæккæ райдайæны. Уыдон ахæм арф ранæй цæуынц, æмæ æвзаг адæмæн сæхи сфæлдисгæ у, зæгъгæ, афтæ зæгъæн нæй: æвæццæгæн, æвзагæн йæхимидæг ис цавæрдæр тых. (...) Æвзаг куыстæй, исты бæлвырд архайдæй равзæргæ нæу, фæлæ уды рæбынæй йæхи-гъдауæй раивылгæ. Цæвиттон, адæм йе сфæлдисыны хъуыд-даджы нæ архайдтой, хъысмæт сын æй лæварау саккаг кодта. Адæм æвзагæй пайда кæнынц, куыд равзæрд, уый нæ зонынц, афтæмæй. (...) Æвзагæн ис йæхи хæдбар цард, адæймагæй иппæрд у, фæлæ йыл уыцы иу рæстæг æлдариуæг кæны.

Вильгельм фон Гумбольдт

* * *

Адæймаджы хъуыдыйæн æвзаг у, арвы хъæбысау парахат дуне, змæлæм дзы, архайæм дзы, уый у, цæрæнхосыл кæй нымайæм, ахæм уæлдæф. Æвзаг ноджы у нæ адджын бæллицты ахстон, сабийы тыбар-тыбургæнгæ зæрдæ, нæ миддунейы æхцондæр сусæг зарæг, нæ уды уд.

Павел Флоренский

*Цитатæтæ ист сты П. Флоренскийы чиныг
«Имена»-йæ (М., ЭКСМО-ПРЕСС, Харьков,
«ФОЛИО», 1998)*

* * *

Æвзаг йæ мидæг æмбæхстæй дары адæмæн сæ уд æнæхъæнæй, сæ ивгъуыд замантæ кæрæй-кæронмæ, сæ миддуне, се ‘ппæт сфæлдыстадон фæндтæ.

* * *

Адæймаг йæ национ цæсгом куы фесафы, уæд ын фæндаг нал ваййы удварны арфдæр цъайтæм æмæ царды табуйаг цырæгътæм, уымæн æмæ уыцы цъайтæ æмæ цырæгътæ æдзухдæр ваййынц национ: сæ мидæг та сты æмæ æнусты дæргъы цæрынц æппæт адæмы фæллæйттæ, хъизæмæрттæ, тохтæ, цардмæ, дунемæ сæ цæстæнгас, куывдтытæ æмæ хъуыдытæ.

* * *

Дæ адæмы æцæгæй куы уарзай, уæд ын хъуамæ цæстæммитæ ма кæнай, йæ аиппытæ йын ма ‘мбæхсай, фæлæ сæ хъуамæ рæстзæрдæйæ, æхсарджынай дзурай æмæ сæ хурмæ хæссай иудадзыг. Национ сæрыстырдзинад хъуамæ макуы хиза къуымых схъæл митæм, хиуыл фервæссынмæ, адæмы ма ардау йæхицæй уæлбикъон аразыныл.

* * *

Æцæг патриот йæхи нæуынаг не скæны иннæ адæмты удварны хæзнатæм, фæлæ фæархайы уыдон базонынмæ, бамбарынмæ, цæмæй сæм йæхи адæмы дæр æркæсын кæна. Цæмæй уыцы хæзнатæй фæхъæздыгдæр кæна йæхи адæмы цард, æфтуан ын бакæна йе сфæлдыстадон куыстмæ.

Иван Ильин

Чиныг: Иван Ильин. Жизнеописание, мировоззрение, цитаты. М., Санкт-Петербург, изд. «Вектор», 2007

Валери БРЮСОВ

МАДÆЛОН ÆВЗАГ

О ме ‘взаг, ме мзæрдыг, цы хин дæ!
Куы мын æлдар дæ, куы цагъар!
Ды ме знаг, ме ‘намонд, мæ дин дæ,
Мæ тавæг – артдзæсты цæхæр!

Ды ме ‘рра, сонт бæллицтæн радтай
Тæхынæн базыртæ, уæрæх.
Куы-иу мæ арвы рындзмæ схастай,
Куы-иу мæ мастыл кодтай цæхх.

Дæ дзырдты сусæг тых, дæ зæлтæ
Мæнæн лæвæрдтой ныфс, æхсар.
Фæхауд-иу ме ‘рхæндæг тæгæлтæ,
Æваст-иу адæлдзæх и тар.

Фæлæ-иу цин фæмæнг ис арæх,
Æмæ-иу райдыдтон тыхсын:
Мæ уды судзаггагдæр таурæгъ
Æдзух нæ фæрæзтай хæссин.

Дæумæ уæйыджы тых и, стыр дæ,
Æз та чысыл дзигло, хæххон,
Фæлæ хуыцауттимæ хæстыты
Фæлтæрд дæн, бирæ у мæ бон.

Мæ уд нæ ныууадздзæн йæ кæнон.
Фæлæ... Мæ бонтæ сты нымад.
Ды та – æрдзæазон, æгæрон.
Уæддæр мæ къухы и дæ цард.

Æз дæн дæ бындар æмæ домын:
Ыскæн мæ де стыр бынтæн гæс.
Æмæ нæ кæсай кæд мæ коммæ,
Уæд та дын расиддзынæн хæст.

Уæлахиз уон æви хæрз дæрæн, –
Лæууын мæ зонгуытыл дæуæн:
Ды дæ йæ мастисæг мæ сæрæн.
Дæ дуне, ахстонау, – мæ цæрæн.
Мæ арв – дæ ирд зæлты тæмæн.

2014.13.12

Фатаонты Уариганы бархи тæлмац

УДХОС

Зындгонд куыд у, афтæмæй ЮНЕСКО сарæзта, йæ нымадмæ гæсгæ, сæфты къахыл лæуд чи у, уыцы æвзæгты номхыгъд. Стыр хъыгагæн, уырдаæм хаст æрцыд нæхи ирон æвзаг дæр. Цымæ ма ацы низыхаттæй уæззаудæр удæн исты ис? Низ дæр дохтыртæ дзæбæх кæнынц, ацы низæн та цавæр хос ссардæуа? Иу бон интернеты бакастæн Хъараты Зауыры уац «Умиращий государственный осетинский язык». Автор фыссы не ‘взаджы уавæрыл, дæнцæгтæ хæссы æхсæнадон цардæй. Уый фыссы, зæгъгæ, Ирыстоны цæры 705 мин адæймаджы. Уыдонæй 450 хæссынц ирон мыггæгтæ, фæлæ дзы иронау дзургæ та кæнынц æрмæстдæр 350 мин адæймаджы. Уымæ алы аз дæр иронау дзурæг адæймагты нымæц къаддæр кæны.

Фæстаг азты сфыстмæ гæсгæ, канд ирон бинонтæ нæ, фæлæ уырыссæгтæ, сомыхæгтæ, кæсгæттæ, гуырdziæгтæ дæр цалдæр мин адæймаджы дзурынц ирон æвзагыл, уæддæр не ‘взаджы хъысмæт дзырддаг сси, «дыууæйыл» у йæ уавæр. Хъарайы-фырт фыссы: «В соответствии с Конституцией РСО-Алании, осетинский язык (оба его диалекта, имеющие распространение на территории республики) является государственным наряду с русским, и для руководства субъекта его сохранение – приоритетная задача. Это прописано в 15-ой статье Конституции: «Осетинский язык (иронский и дигорский диалекты) являются основой национального самосознания осетинского народа. Сохранение и развитие осетинского языка являются важнейшими задачами органов государственной власти Республики Северная Осетия-Алании».

Хъараты Зауыр дарддæр фыссы, зæгъгæ, нæ республикæйы разамынд архайы æвзаг бахъахъæныны хъуыдагыл. Скъолаты æнæмæнг ахуыргæнæн предметыл нымад æрцыд ирон æвзаг. Филологтæ æмæ ЮНЕСКО-йы кафедрæйы специалисттæ та бацæттæ кодтой сабитæн æвзаг хуыздæр ахуыр кæнынаæн сæрмагонд методикæ æмæ программæ. Фæлæ экспертты бæрæггæнæнтæм гæсгæ,

уыцы программæйы куыст тыхджынынл банымайæн нæй, уымæн æмæ иронау дзураг фæлтæры нымæц уæддæр къаддæр кæны. Мадзæлттæ арæст цæуы, уый зонæм, фæлæ цы пайда сты, уый базонынæн дæр бирæ рæстæг нæ бахъуыд. Дзæуджыхъæуы уынгты алыхуызон нациты минæвæрттыл сæмбæлæн ис, æмæ сæ иу тагæй, кæй зæгъын æй хъæуы, уырыссаг æвзаг бæтты. Зауыр куыд загъта, афтæмай, ацы адæмты ‘хсæн ирон æвзагæн уæвæн нæй. Æмæ сарæзта социологон æрфарст. Горæты уынгты зылдис, ирон æвзаг хорз чи зоны, ахæм къордимæ æмæ алкæмæ дæр лæвæрдтой уыцы иу фарст: «Иронау дзурын зоныс?» Фарсты бæрæггæнæнтæй зæрдæ ницæмай барухс: 30 проценты зыдтой иронау, уыцы нымæцæй та 11 проценты, æвзаг иттæг хорз чи зыдта, ахæмтæ. Уымæ, сæ фылдæр дзырдтой ирон-уырыссаг æмхæццæ. Уыдис ирæтты ‘хсæн ахæмтæ дæр, æппындæр иронау чи не ‘мбæрста. Ацы бæрæггæнæнтæм гæсгæ куыд ис зæгъæн, ирон æвзаг ирон республикæйы рæзы, зæгъгæ? Уый тыххæй æрцыд нымад дæр сæфты къахыл лæуд æвзæгтимæ. Ацы уавæрæн ма хорз «ахъаз» фæуыдзæн, Паддзахадон Думæ цы ног закъоны проектмæ æркæсинæг у, уый дæр. Уымæ гæсгæ, субъектты бындурон æвзæгтæ барвæндонæй ахуыр кæнынмæ, чи зоны, рахизой. 1980-æм азты советон скъолаты дæр мадæлон æвзагæн бирæ сахæттæ лæвæрд нæ цыдис, уæддæр уыцы рæстæгимæ абаргæйæ, абон не ‘взаджы уавæр бирæ æвзæрдæр у. Цæй мидæг ис йæ аххос?

Æрыгон ныййарджытæ сæ сывæллæттæм нал дзурынц иронау, уымæн æмæ сахæдæг дæр нывыл нал зонынц се ‘взаг. Сабитæ бинонты ‘хсæн куы нæ хъуса мадæлон æвзаг, уæд æй куыд хъуамæ зона? Уацхъуыды кæрон бакастæн æцæгæлон адæймæгты комментаритæ. Дæлдæр сæ æнæ тæлмацæй мыхуыр кæнын уырыссагау.

Муслим Курбанов,
2014 азы 29 август.

— Если нет комментариев, значит так и есть. Зато сколько гонора у многих осетин по поводу их предков аланов. Ну так, цените и сохраняйте свою самобытность и свой язык. Нет языка — нет нации.

Расул Ахмедов,
2014 азы 29 август.

— По мне так язык — это последнее во всех проблемах. Когда

видишь «гордую горянку», кричащую, что она аланка и при этом полуголая, то забывание языка это детский лепет. Заур, конечно, молодец, что интересуется темой языка, но надо начинать все же с традиций, одежды и поведения.

Хуыздæр дзуаппытæ фенæн дæр нæ уыд. Æцæгæлæттæ æнхæлмæ кастысты уæлдæр амынд уацы фæдыл ирон адæймæгты хъуыдытæм, фæлæ дзы ахæм нæ разынд.

Чысыл адæмты æвзæгтæй бирæтæ фесæфт. Æртæ азы размæ амард фæстаг убыхаг лæг. Йемæ æнусон дунемæ ацыд убыхаг æвзаг дæр. Хуыцау нæ бахизæд уымæй, фæлæ не ‘взаг сæфы, зæгъгæ, ЮНЕСКО-йы ацы хъуыдымæ æз разы нæ дæн. Ирыстон хъæуты рагæй-æрæгмæ дæр мадæлон æвзагæн къонаты йæ зынджы цæхæр нæ бамынæг, удхосау æй хъахъхъæдтой. Ацы фарста алкæддæр ахсджиаг уыдис Дзæуджыхъæуы цæрæг ирæттæ ‘хсæн. Горæтаг ирон бинонтæй бирæтæ сæ уд хъарынц, цæмæй сæ сабитæ цивилизацийы уæлдæр æмвæзадмæ схизой англисаг æвзаджы фæрцы. Фæлæ-ма акæсæм, уыцы Англисы дæр нæ фыдæлты номæн цы стыр кад кæнынц, уымæ. Дунейы ахуыргæндты рагæйдæр æмæ ныр дæр йæхимæ æлвасы ирон алайнаг æвзаг. Æмæ иртасæн куыст кæнынц, сæ азтыл, сæ рæстæгыл нæ ауæрдынц, махæн, ирон адæмæн, истори æмæ археологийы бæрæггæнæнтæ ныууадзыныл. Сæ хъуыды у ахæм – аланты байзæддæгтæ сты абоны ирон адæм. Нæ фыдæлтæ сæ фæд, се ‘гъдæуттæ ныууагътой Европæйы бирæ бæстæты, æмæ уый ууыл дзурæг нæу æмæ сæ сæ мадæлон æвзаг нал хъуыд æмæ равзæрстой æндæр æвзæгтæ, зæгъгæ. Кæмдæриддæр уыдысты, уым алы ран дæр дзырдтой сæхи алайнаг æвзагыл. Туаты Теминæ æрæмбырд кодта хъæздыг æрмæг, нæ рагфыдæлты, не ‘взаджы æмæ не ‘гъдæутты тыххæй. Англисæгтæ махæн, ирон адæмæн, стыр аргъ кæнынц, фæлæ нæ уарзынц, йæ мадæлон æвзагыл былысчъыл чи кæны, ахæмты. «Учить осетинский не выгодно, нет перспективы», зæгъгæ, ахæм хъуыдыйыл хæст сты, йæхи æвзаджы разæй искæй æвзаг базоныныл йæ уд чи хъары, уыцы ирæттæ.

Мадæлон æвзаг цалынмæ къæбæр амал кæныны мадзал суа, уæдмæ йын аргъ кæй нæ уыдзæн, уый дызæрдыггаг нæу. Фæлæ ис ахæм адæймæгтæ, æхцайæ, мулкæй дарддæр ма уды хъæздыгдзинæдтæ кæй хъæуы. Уæлдæр куыд загътон, афтæмæй ирон æвзагмæ бирæ фæсарæйнаг ахуыргæндтæ здæхтой æмæ здахынц

абон дæр се ‘рго́м. Нырыккон ахæм ахуыргæндтæй æз стыр бузныг дæн – францаг лæппу Лоран Олибер æмæ дзуттаг Давид Эршлерæй. Æртын азтæй сыл чысыл фылдæр йеддæмæ нæма цæуы, фæлæ ацы æрыгон лæппутæн ирон æвзаг сахуыр кæнын, йæ бирæ хъæздыгдзинæдтæ базонынæн цы бантыст, уый нæхи ирон фæсивæдæй сæ фылдæр хайæн нæ бафтыд сæ къухы. Давид Эршлер Мæскуыйы цæры, æмæ у нæ бæстæйы сæйраг горæты кадджындæр университеттæй иуы профессор. Скæсæйнаг æвзагтæ ахуыр кæнгæйæ, уый йе ‘рго́м аздæхта ирон æвзагмæ æмæ йæ стыр æхсызгонæй сахуыр кодта. Амоны йæ æндæр бæстæты университетты студенттæн дæр. Уæдæ Лоран Олибер дæр – афтæ. Уый та ма ирон чызг дæр бинойнагæн æрхаста. Чындзыл та æрмæст разгæттæй уæлдай нæ бауагъта европæйаг къаба скæнын. Сорбоннæйы университеты Нарты кадджытæ сын зындгонд профессор Жоэль Грисвар куы кастис, уæд ирон æвзагмæ лæппуйы зæрдæйы стыр цымыдис сырæзт. Равзæрста уыцы æвзаг æмæ йæ мадæлоныл дæр банымадта. Зынаргъ æй хоны йæхи францаг æвзагимæ иумæ. Ирыстонмæ алы аз дæр æрцæуы æмæ æрзины йæ хæлæрттыл, ам ын цæстуарзон лæггад чи кодта æвзаг базоныны хъуыддаджы, уыдоныл. Æрбацæуы газет «Рæстдзинад»-ы редакцимæ æмæ нæмæ зæрдæбын ныхæстæ фæкæны. Аласы йемæ ирон чингуытæ, зарджыты æмæ ирон кинонывты дисктæ.

Æрæджы Дзæуджыхъæуы уыди Ирон æвзаджы дунеон конгресс. Архайдтой дзы, фæсарæйнаг ахуыргæндтæ – ирон æвзаг иртасджытæ. Мæ зæрдыл ма ныр дæр æрлæууынц Жоэль Грисвары ныхæстæ. Ирыстонмæ фыццаг хатт æрцыд æмæ йæ цинæн кæрон нæ уыдис:

– Фæсмон кæнын æрмæст иунæг хъуыддагыл. Базæронд дæн æмæ Ирыстонмæ, Нарты бæстæм ныронг никуы æрцыдтæн. Цæрæнбонты нæртон æвзагыл кусын, æмæ ныр ам, Ирыстоны, цас хъæздыгдзинæдтæ райстон, уыдон æз никуы ссардтаин Францы. Мæ иртасæн куыстытæ, æнæ Ирыстон фæнгæйæ, фурды иу æртах йеддæмæ куы ницы сты. Æз та фæстæмæ Ирыстонмæ æрцæудзынæн, кæд ме ‘нæниздзинад нывыл уа, уæд, – дзырдта Ирыстоны журналисттæн францаг стыр ахуыргонд Жоэль Грисвар.

Зæгъут-ма ныр ирон адæм, куыд нæ ис ацы æцæгæлон ахуыр-гæндты ныхæсты фæстæ не ‘взагæн аргъ кæнæн?! Уыдон дæр ма нын нæ рагфыдæлты æвзагыл цин куы кæнынц, уæд мах цы кодтам ам, Ирыстоны цæргæйæ? Фыдæлтæ дæр дзæгъæлы нæ дзырдтой, хион цæсты нæ ахады, зæгъгæ. Æндæр, ирон мыггæгтæ чи хæссы, уыдонæй бирæтæ цæуылнæ æмбарынц, æнæ мадæлон æвзаг адæймаг дзæгъæл, æнæном кæй у, уый. Кæй хъæуыс иннæ адæмтæй, дæхиуонтæ дæ куы нæ хъæуой, уæд? Кæд бамбар-дзысты, кæд бахъардзæн ирон искæйуæттæм ацы мæт?

НАФИ: 90 АЗЫ

Алы ләгән дәр царды ис йәхи нысан, йәхи бынат. Нафийы курдиат әхсызгон хъуыд ирон културәйы, ирон монон царды әмә адәмы фарнәй фәзындис афоныл. Нафи сфәлдыстадон куыстмә бавнәлдта, нә литературәйы әппәты уәззаудәр заман куы скодта уәд – хәсты фәстә. 37-әм азы бабын сты нә дзырды дәснытә, нал уыдысты нә классиктә Арсен әмә Нигер. Хәсты быдыры баззад арыгон курдиатджын фәлтәр. Куыстой ма әрмәст цагъды уәлдәйттә. Фәлә политикон тыхбар әлхъывта сфәлдыстадон сәрибар, цензурә әлвәста аивады авналәнтә, хицауад фысджыты сәрмә дардта Дамоклы кард. Ёмгәрон нал уагътой рәстдзинад. Ссәстой адәмы әгъдәуттә, сәфтой ирон әвзаг, хъоды кодтой нә историйыл. Хәтой иудәтә сәхи тәрхонгәнәг скодтой ирон литературәйән, йә фарны традицитән. Сә къух сын арәзтой бынәттон партион функционертә, разынди сын хъузәттә – козбау әмә фәсдзәуин критиктә. Адәмы хорздзинад әвдисын хуыдтой национализм. Ирон классиктыл калдтой мәрдон сыджыт, сыгътой чингуытә, сценәйыл урәдтой спектаклтә. Хъодыгонд әрцыдысты Уастырджи әмә Хазбийы зарджытә. Афтамәй әвзыди нә литература, кәд дзы хицән әнтыстытә уыдис, уәддәр. Аскъуыдысты ирон классикайы традицитә.

Ахәм уавәрты хъуыдис тохгәнәг. Ёмә дзы фәзындис Нафи.

Джыккайты Шамил

ИНТЕРВЬЮ НАФИИМÆ

Нафийы фыццаг хатт федтон Нары хъæуы Къостайы гуырæн бон. Уый уыди Советон Цæдисы заманы. Дыууæ автобусæй рабалц кодтой Хуссарæй Нармæ пединституты студенттæ сæ ахуыргæнджытæ æмæ фысджытимæ. Къостайы хæдзар-музейы кæрты цæгатаг æмæ хуссайраг фысджытæ комы адæмы сæхимæ æрыхъусын кодтой. Хуссар Иры фысджытæй дзы уыдысты Галуанты Людмилæ, Дзуццаты Хадзы-Мурат æмæ Нафи. Мæ зæрдыл бадардтон, адæм куыд æрхатыдысты Хадзы-Муратмæ, цæмæй бакастайд йæ зындгонд æмдзæвгæ – «Ме ‘взаг», æмæ йæ куыд зæрдæбын радзырдта, уый дæр. «Уый та чи у?» – афарстон мæ зонгæ ахуыргæнæджы æмæ ацамыдтон иу рæстæмбис кары нæлгоймагмæ, йæ сæрыл уыд ирон нымæтхуд. Куы мын загътой, уый Нафи у, уæд тынг фæдис кодтон йæ хуымæтæгдзинадыл, йæ дзыхы ныхасыл.

Нафийыл сæххæст 90 азы. Уыцы цауы фæдыл мæн бафæндыд нæ фысджыты хистæрмæ цалдæр фарсты раттын. Не ‘хсæн цы ныхас рауад, уый хæссын «Мах дуг» кæсджыты размæ.

– Нафи, нæ буц хистæр! Де ‘мдзæвгæтæй иуы зæгъыс:

Уæддæр мæ фæстаг фæндон хъарын
Хуыцауæн: – Ныр æрцыд мæ рад,
Фæлæ мын ме ‘взонджы уæлхъару
Ды ногæй иунæг бонмæ ратт!
Кæд ма уырзы йас хорз мæ царды
Ысуайд саразын мæ бон,
Æмæ ды дæр, Хуыцау, дæ рардыл
Лæгау нæ фæкæнис фæсмон.

Канд æмдзæвгæтæ æмæ прозæ нæ фыссыс, дæ драматург æмæ тæлмацгæнæг, публицист æмæ литературон критик, иртасæг. Райгуырæн бæстæйы раз де сгуыхтдзинадтæ ирон литературæ æмæ культурайы сты зындгонд. Зæгъ мын, «уыцы ‘взонджы

уæлхъаруты бонтæ» ма Хуыцауы фæрцы куы æрыздæхиккой, уæд ма цы саразис Ирыстоны кадæн?

– Ирыстон æмæ ирæн истæмæй скад кæнынан стыр курдиат æмæ стыр зонд хъæуы. Ахæм хъару мæнмæ нæ уыд æмæ нæ адæмæн иннæ дунейы ‘хсæн кад цæмæй хъуамæ скодтаин?.. Æз мæ ныхасы «уырзы йас хорзыл» дзурын. Ахæм хорзы бацæуын алы адæймаджы бон дæр у, куы йæ фæнда, уæд. Мæ царды бонтæм ма Хуыцау цасфæнды куы бафтауид, уæддæр æз нæ адæм æмæ нæ Райгуырæн бæстæйæн кад æмæ ном цæмæй скæнон, ахæмæй ницы саразин. Нæ фыдæлтæ нымадтой: адæймагæн «Дæ райсом хорз!» æмæ «Дæ фæндаг раст!» куы зæгъай, уæд уый дæр хæрзиуæг у. Стыр хæрзиуæг бакæнын мæ бон кæм нæ уыд, уым ыл тыхсгæ дæр никуы кодтон. Арæзтон, мæ бон цы уыд, уый. Ермæст уый !..

– Цавæр уагæвæрдтæм гæсгæ цары адæймаг æмæ фыссæг Нафи?

– Цы фæткмæ гæсгæ тырныдтон царынмæ, уым диссагæй ницы ис. **Фыццаг** уый, æмæ хорзæй кæд чысыл исты саразын дæр у дæ бон, уæд дæхиуыл макуы мацæмæй бацауæрд. **Дыккаг:** искæй кой кæныс, уæд фыццаджы-фыццаг ранымай, хорзæй йæм цы зоныс, уый. Кæд æм хорзæй ницы зоныс, уæд йæ кой кæныны аккаг нæу, æмæ йæ ныхъхъуытты уадз. **Æртыккаг:** дæхимæ кæд исты хорзæй зоныс, уæддæр йæ кой макуы кæн, худинаг у. Кæд дæ искæмæн хорзы бацæуын фæнды, уæд æм фауинагæй цы ис, уый аивæй ранымай, цæмæй йæ сæрты ахиза æмæ фæхуыздæр уа. **Цыппæрæм:** исчи дæ фыдæнæн адæмы цæсты ‘фтауы, уæддæр ын дзуапп дæтт хиуылхæцгæйæ, цы фаутæ дæм хæссы, уыдон раст кæй не сты, уый объективон хуызы æвдисгæйæ. **Фæндзæм:** чи дæ нæ уарзы, уымæн дæр хорзы бацу, куы дæ агура, уæд. Уадз æмæ йæм йæхи аипп худинаг æркæса æмæ фæхуыздæр уа, кæд бынтон сæфтдзаг нæу, уæд. **Æхсæзæм:** кæд æцæг адæймаг дæ, уæд мастисæн ма кæ, кæй нæ уарзыс, уымæн дæр. Гæдзæ кæнын чи нæ зоны, æдзух быцæу æмæ маст исыныл лæуд чи у, уый æцæг ирон лæг нæу, æрмæст йæхи сæры кой кæны. Уый та худинаг у... Мæ куысты, ома цы фыстон, уым цы фæткыл лæуд уыдтæн, уый нымайын, уартæ дыууиссæдзæдздыдæй цы мдзæвгæ ныффыстон, уым. («Ныхас стихты тыххæй» – «Æнæном чиныг»).

*Æрмæст рæстдзинад тауы уарзон
Дзыллæтыл, фарн æмæ æууæнк.*

Тæппалау, хиуарзон, æрра зонд
 Хæссы æппæлой ныхас, мæнг.
 Лæгдзинад, зарæгæй, æгъдауæй,
 Сæрыстыр адæмыл фидауы,
 Кæд уарза алкæмæн йæ цæст,
 Йæхийау, раст зæгъын æрмæст.
 Поэтæй дæр лæгдзинад домы,
 Йæ хорзау, йе 'взæрыл сæттын,
 Æмæ мæ фыдæлтæй бætтын –
 Къостайæ, Пушкинæй! – мæ сомы:
 Æз дзурдзынæн дзыллæты раз
 Æрмæстдæр раст! Æрмæстдæр раст!

– Дунескæнæг Хуыцау дын ахæм амал куы радтид, уæд цæй тыххæй бафæрсис нæ литературон æвзаджы бындуравæрæг Къостайы? Цавæр бынат ахсы нæ классик дæ царды?

– Фæрсыс, «цавæр бынат ахсы Къоста, нæ литературон æвзаджы бындуравæрæг, дæ царды?», æмæ дын цы зæгъон цыбыртæй, уый нæ зонын. Æниу мæ хъуыдытæн сæ сæйраг дзуринагтæ сты, Къостайы тыххæй мыхуыр цы цыппар чиныджы æрцыд («Кавказы темæ уырыссаг литературæйы æмæ Къостайы сфæлдыстады», «Хетæггаты Къоста», «Ирыстонæ сагъæсты чиныг», «Иры хур ыскасти Нарæй»), уыдон мидæг. Цы ма ис бафтауæн уыцы сагъæстæм? Æвæццæгæн, уый, æмæ, Къостайы æмдзæвгæтæ, сабитæн фыст чи у, уыдон æз базыдтон, фондз азы мыл куы цыдис, уæд. Касти-иу сæ мæ фыдыфсымæры лæппу (мæнæй 5 азы хистæр уыд æмæ 3-аг къласы ахуыр кодта), æмæ сæ бахъуыды кодтон. Æцæг, чиныг кæсын нæма зыдтон. Иу дзырдæй, Къоста мæнæн канд ирон дзырдаивады æмæ нæ национ литературон æвзаджы бындуравæрæг нæу. Къоста мæнæн у мæ Хуыцауы хай, мæ цины бон дæр æмæ мæ хъыджы сахат дæр мæ зæрдиаг ныхас æмæ мæ масты рис кæмæ хæссын, уый. Мæ миднымæр куы фæдзурын йемæ, уæд мæ ферох вæййынц мæ хъыгтæ дæр, мæ цинтæ дæр æмæ та мæ куысты уæлхъус балæууын.

– Нафи, цы у уæлтæмæн? Уарзы дæ, зонгæ дын у? Арæх дæ абæрæг кæны?

– Раст дын куы зæгъон, уæд, «уæлтæмæн» цы у, уымæн ницы зонын. Афтæ мæм кæсы, цыма рагон мысæггаг фæлгонц у. Фæлæ йæ нырыккон нымады ис иу рæстдзинад, æмæ уый тыххæй раст фыста Къоста: сфæлдыстадон курдиат кæмæ ис,

дуне æнкъарын, уынын æмæ æмбарын (мæнæ уырыссагау *мировидение, мирочувствование, миросознание* кæй хонынц) кæй æрдзыхъæды ис, уымæн йе ‘нкъарæнтæ æмæ йæ сагъæстæ йæ мид-зæрдæйы уромын йæ бон куы нал вæййы æмæ сæ зарæджы кæнæ хъарæджы хуызы дзурынмæ куы ‘рцæуы, раст ахæм уавæр ысхуыдтой рагзаманы нæ фыдæлтæ – **уæлтæмæн** (*вдохновение*). Æз ын йæ мидис афтæ ‘мбарын. Гъе, æмæ фыссæг ахæм уавæры дунейæн йæ сагъæстæ дзурынмæ куы ‘рцæуы, уæд хъуамæ фæзма Хуыцауы. Чырыстон дины чингуыты гæды дзымандытæ – хæрх, фæлæ дзы рæстаг хъуыдытæ дæр цъус нæй. Мæнæн мæ зæрдæмæ тынг цæуы Библийы нымад: «Бог создал человека по образу и подобию своему». Уымæн æмæ кæд адæймаг Хуыцауы фисынтыл амад у, уæд æнæмæнг хъуамæ уа иучысыл истæмæй Хуыцауы хуызæн. Хуыцау дунейы сфæлдисæг кæм у, уым адæймаг хъуамæ хайджын уа Хуыцауы сæйраг миниуæг – сфæлдыстадон курдиатæй! – æмæ уæд хъуамæ исты хæрзиуæг сараза йæ уды номыл йæ цæргæбонты. Куы ницы сараза, уæд та уый нæу Хуыцауы фæдон æмæ дзы цы ‘нхъæл хъуамæ уæм?..

– *Фæзæгъынц, фыссæг, дам, йæ царды бонты фæфыссы æрмæстдæр иу чиныг, авторæн тæккæ вазыгджындæр чи свæййы, ахæм. Цавæр уыд дæуæн та уыцы чиныг? Сфæлдыстай йæ?*

– Фарст бæргæ хорз æвæрыс, фæлæ дын цæмæй барухс кæнон дæ зæрдæ, – цы дын рахонон мæ «сæйраг æмæ иунæг чиныг»? Уыдис мæм ахæм фæндиаг, – хъуамæ ныффыстайн нæ фыдæлты цардæй бирæ нывты чиныг – уацаутæ æмæ романы хал (*цикл*). Нæ мын бантыст, фæлæ нæ адæмы историон ивгъуыдыл цыдæриддæр ныффыстон – уартæ «Сырдоны цæссыгтæй» – «Адæймаджы мæлæт»-мæ, – уыдон сты уыцы «иу чиныджы» хайттæ, иу рæхысы цæгтау, кæрæдзийыл хæст, æцæг дзы алчидæр хицæн цæг у. Райдиан «Сырдоны цæссыгтæ» сты, кæройнаг цæг хъуамæ уыдаид роман «Зæронды цардтытæ», фæлæ фыст не ‘рцыд. Ахæм «æнæфыст цæгтæ» дзы ноджыдæр ис, фæлæ ма цы, – рæстæг аивгъуыдта, мæ тых æмæ мæ бонтæ æндæр цæуылдæрты бахардз сты, «сæйраг æмæ иунæг» æрдагфыстæй баззад.

– *Æз æй зонын, дæуæн иунæг ахæм бон дæр нæ вæййы, æмæ чиныг дæ къухмæ ма райсай. Фылдæр цавæр æмæ кæй чингуытæ кæсыс? Цы агурыс уыдоны? Цы ма дæ фæнды фидæны базонын?*

– Дæ фарст æгæр дардыл дзуапп домæ ныртæккæ мæ уавæр нæ амонæ ахæм дзуапп раттын. Базонын мæ бирæ цыдæртæ фæнды зæрондæй дæр. Мæн никуы рох кæны Горькийы фæдзæхст (1934 азы йæ ныхасы Советон Цæдисы фысджыты фыццаг съезды): «Писатель должен знать как можно больше. Я за то, чтобы знать все». Æппæт зонын кæй бон у, фæлæ фылдæр зонынмæ æз тырныдтон кæддæриддæр. Æвдæм кълас фæдæн каст 1938 азы Ногиры. Нæ къласы ахуыр кодтой æрмæст лæппутæ, стæй 24-æй. Ахуыр кодтой дзæбæх, стæй иууылдæр фыстой стихтæ. Дыууæ лæппуйы æмдзæвгæтæ уæды сабиты журналы мыхуыр дæр уыдысты. Гъе, фæлæ сæ дыууæ дæр (Къæбысты Павел æмæ Кучиты Валодя) хæстæй нал æрыз-дæхтысты... Нæ кълас йе ‘гъдау æмæ йæ зонындзинæдтæм гæсгæ бацахста фыццаг бынат Уæрæсейы Федерацийы æмæ нын хицауад радта стыр хорзæх – Уæрæсейыл æрзылын поездыл иу мæйы дæргъы паддзахады хардзæй. Мæнæн та ма уымæй уæлдай балæвар кодтой иу комплект уæладарæс æмæ библиотека – 45 чиныгæй. Уæдæй фæстæмæ чингуытæ кæсын сси, мæ рæстæг æмæ мæ цæсты рухс фылдæр-фылдæр цæуыл хардз кодтон æмæ кæнын, уыцы куыст. Ныр ма мын цы чысыл рæстæг ис, уый хардз кæнын рагон индиæг эпикон уацмыстæ «Махабхарата» æмæ «Рамаянайы» тыххæй чингуытæ æмæ уацтæ кæсыныл...

– Мадæлон литературæ уæдмæ уыздæн цардхъом, цалынмæ æгас уа нæ мадæлон æвзаг. Вальтер Скотты загъдау, **«самая неприступная цитадель – любовь шотландца к самому себе»**. Мæнмæ гæсгæ, нырыккон ирæттæн сæ фылдæр хай «æппындæр сæхи нæ уарзынц», æндæр, æгæр бирæ цы æвзаджы уавæрыл дзурæм, уый ЮНЕСКО **«удисæг æвзагтæм»** нæ ахастайд. Зæгъ нын дæ хъуыдытæ не ‘взаджы уавæры тыххæй.

– Де ‘вдæм фарстæн – «Зæгъ нын дæ хъуыдытæ не ‘взаджы уавæры тыххæй» – æз дзуапп радтон бирæ хæттыты. Хæрз æрæджы «Рæстдзинад»-ы (2013 аз, марты 27 бон) – «Ирон скъола – не ‘взагæн æвдадзы хос». Æз рагæй фæстæмæ, суанг абоны онг, уыцы хъуыдыйыл лæуд дæн не ‘взаджы абоны уавæр æмæ фидæнмæ рæствæндаджы тыххæй. Ног хъуыды мæм нæй.

– Ссæдз азæй фылдæр æз нал фехъуыстон, адæмæй ма исчи йæхицæн афтæ зæгъа: «Æз раст нæ уыдтæн». Нафи, искуы дæхицæн афтæ загътай? Цавæр цауы фæдыл?

– Мæхицæн, ома искай раз нæ, фæлæ мæ намысы раз, ахæм тæрхон хастон, æцæг, арæх нæ. Æмæ йæ зонын – дæ намысы раз дæ рæдыдыл басæттын мæнæ зын нæу. Бирæ зындæр у æмгæртты ‘хсæн басæттын дæ рæдыдыл. Ахæм хæбæрттæй мæ зæрдыл лæууы сæ иу. Журнал «Фидиуæджы» редакцийы дæн 1949 азæй фæстæмæ. Бирæ хаттыты уыдтæн тæрхоны лæг бирæ кæйдæрты уацмыстæн. Мæ зæрдæмæ цы нæ цыдис, уый мыхуыр кæныны тыххæй разыйы дзырд никуы загътон. Иуахæмы редколлеги тæрхон кодта кæйдæр уацмысыл. Дзугаты Георги (редактор) загъта – хъæуы йæ мыхуыр кæнын. Мæнæн уацмыс мæ зæрдæмæ нæ фæцыд æмæ Джиуæры фæндоны ныхмæ афтæ бакодтон уырыссагау: «Ну, это – в пользу бедных...». Редактор ницы сдзырдта, фæлæ йæ фарс фесты редакцийы иннæ уæнгтæ, æмæ уацмыс ныммыхуыр... Рацыд цалдæр азы æмæ та тæрхон кæнæм Плитор Ильейы цалдæр æмдзæвгæйæн. Мæ зæрдæмæ нæ фæцыдысты, фæлæ афтæ бакодтон: «Æмдзæвгæтæ мæнæ маркафа не сты, фæлæ сæ ныммыхуыр кæнæм, уымæй нæ литературæйыл ницы ‘рцæудзæн.» Джиуæр бахуагæу кодта, мæ кæддæры ныхас фæзмгæйæ, – «Ну, это – в пользу бедных!..» Æз дæр бахуадтæн æмæ йæм комкоммæ бадзырдтон: «Джиуæр, æз уæд нæ уыдтæн раст, ды та – уæд дæр æмæ ныр дæр. Уæд уымæй, æмæ мын мæ аипп æргом кæй нæ загътай, ныр та – мæ рæдыд мын æртæ азы дæргъы дæ зæрдыл кæй фæдардтай, уымæй. Абон æз разы дæн лæмæгъ æмдзæвгæтæ ныммыхуыр кæныныл. Уымæн æмæ сæ автор у ацæргæ поэт, ис ын цыппар сывæллоны. Æхсæз бинойнаджы дары йæ иунæг мыздæй, йæ ‘фсин никуы кусы. Дæуæн дæ мызд – дыууæ хатты фылдæр, сабитæ – дыууæ хатты къаддæр, де ‘фсин дæр – мыздисæг. Æз та ноджы хуыздæр уавæры дæн: мæ мызд – уæ дыууæты мызды йас, мæ даринаг – иунæг саби. Иугæр афтæ у, уæд мæ фæндон «в пользу бедных» нæу, фæлæ «в пользу нуждающихся наших детей». Редколлегийы уæнгтæ разыйы ныхæстæм аздæхтысты æмæ скъоладзау сабитæм дзул æлхæныны фаг капечытæ æрхауд... Мæ зæрдæ дæр фæрухсдæр, мæ кæддæры рæдыдыл (уæлæнгай нымадæй уæззау тæрхон хæссыныл) кæй басастан æмæ ног рæдыд кæй нал æруагътон, уымæй.

– *Куыд сфæлдисыс дæ уацмыстæ – къухæй æви компьютерæй пайда кæнгæйæ?*

– Æнцон фарстæн – цыбыр дзуапп. Аивадон уацмыстæ фыс-

сын æрмæст мæ армы руаджы. Сæйраджы уымæн, цæмæй ма тагъд кæнон. Хъуыдыйадыл сæрибарæй фæхъуыды кæнон, стæй йæ нынныв кæнон гæххæттыл. Мæнæн чиныг кæсын – удæгас авторимæ ныхасы бацæуынау у, компьютеры авгыл исты кæсын та – хæйрæгимæ дæлдзæхмæ дзурынау... Æниу, чи зоны, уый фæцахуырæй у...

– *Ныры рæстæджы – космосы æмæ ног технологиты заманы – адæймагмæ диссаг ницыуал кæсы. Цæмæн у афтæ ? Ды та, Нафи, дис цæуыл кæныс, цы дын у цымыдисаг?*

– Дæ фарсты афтæ кæй зæгъыс – «адæймагмæ диссаг ницыуал кæсы...Ды ма дис цæуыл кæныс, цы дын у цымыдисаг?» – уый мæм мæнæ раст нæ кæсы. Зæгъæм, мæнмæ, уартæ 1941 азы æфсадмæ куы ацыдтæн, уæдæй фæстæмæ, суанг абоны онг, диссаг кæсы, Лермонтов 1840 азы Кавказы адæмтимæ хæсты дуджы цæуыл дис кодта, уый :

И с грустью тайной и сердечной

Я думал: жалкий человек.

Чего он хочет!.. Небо ясно,

Под небом места много всем,

Но беспрестанно и напрасно

Один враждует он – зачем?..

Мæнмæ дисау кæсы, Европæйы политиктæ Украинæйы Уæрæсейыл кæй ардауынц, уый дæр. Цы агурынц ам? Кæд сæ ‘ндæвта Украинæйы хъысмæт? Цы хæрзиуæджы охыл бырсы Америкæ Сау денджызмæ, йæ арæнтæй дæс мин километры æддæдæр чи ис, уыцы ранмæ? Цæмæн æй хъæуы хæст, цæмæн хæссы хæрам Уæрæсемæ? Науæд бæрæг куы у, ныр æртæ æну-сы дæргъы Европæйы политиктæ славяйнаг адæмты кæрæдзи-йыл кæй ардауынц, барæй, сæхи пайдайы охыл, уæд æй цæуылнæ æмбарынц æмæ нымайынц славяйнаг адæмты хицауттæ æмæ хъуыдыйæ æххæст æхсæнадон архайджытæ?.. Иу дзырдæй, ныры дуджы диссагтæ раздæры уæттæй фылдæр æмæ диссагдæр сты. Сæйраг диссаг та у – адæймаг æмæ адæмтæ кæрæдзи æмбарыны хъуыддаджы бонвыддæр кæй кæнынц, уый. Æцæг уый тæссаг æмæ трагикон диссаг у. Дис кæнын нæ, кæуын ыл хъæуы...

– *Ног прозаикон уацмыстæн арæх нал ис бакæсæн нæ литературон журналты. Сусæггаг дæр нал у, ирон прозæйы уавæр сæ хæрзтæй кæй нæу, уый. Мæн фæнды базонын дæ цæстæнгас ацы проблемæмæ.*

– Нæ прозæйы ныры уавæрмæ цы цæстæй кæсын, уый фæдыл тæрхон дардыл хъуыддаг у. Ам дзурын хъæуы литературæ æмæ аивады уавæртыл æмткæй. Фарст та сæйраджы баст у, адæмтæ сæрмагонд исадыл сæхи кæй ныббастой, царды æппæт фæзындтæм пайдайы, æхцайы, материалон хæрзиуæджы цæстæй кæй акастысты, ууыл. Ныры æхсæндзарды сæйраг проблемæйыл уæлæнгæйтты дзурын худинаг у, бæстон ныхасæн та фадат нæй æмæ уал æй ныууадзæм æндæр рæстæгмæ.

– *Мæ ацы фарст дын хъыг ма уæд. Дæумæ гæсгæ, цæмæн ис Ирыстоны афтæ гыццыл æцæг ахуыргонд æмæ культурон адæм, фæлæ банымайæн дæр нæй, Алыксандр Солженицын «образованщина» кæй схуыдта, ахæм «интеллигенттæн»? Кæдæм æркандзæн ахæм уавæр нæ культурæ æмæ ахуырад?*

– Фарст тынг вазыгджын у æмæ йыл бирæ нæ дзурдзынæн. Фыццаг уый, æмæ æз дзæбæх зонгæ уыдтæн Советон Цæдисы адæмты зонадон кусджытæ æмæ фысджытимæ – уырыссæгтæ, украинæгтæ, белорусæгтæ, гуырдзиагтæ, сомихæгтæ, татæйрагтæ, хъазахæгтæ, таджиктæ, узбекæгтæ, малдавантæ, туркменæгтæ æмæ бирæ æндæр адæмты интеллигенцийы минæвæрттимæ. Афтæ, фæсарæнты цы славяйнаг адæмтæ цæры, уыдоны фысджытæ æмæ зонадон кусджытимæ дæр. Ныхас кодтон Италийы фысджытимæ, стæй Кубæйы фысджытæй иу цалдæримæ. Гъе, фæлæ мах фысджытæ æмæ зонады кусджытæй уыдон истæмæй рæвдздæр уыдысты, уый дзы никуы рахатыдтон. Алы ран дæр æмбæлдтæн куы æдзæттæ æмæ курдиатæй магуыр интеллигенттимæ, куы та æцæг зонды æмæ бæрзонд курдиаты хицæуттимæ. Ацы факттæ мæ здахынц иу хъуыдымæ: нæ интеллигенци фæстæзадыл нымайæм (уый нæ фысджытæй дæр зæгъын), уый раст нымад нæ уайд. Фæлæ нæхицæй ныббуц уæм, уый та ноджы рæдыддæр хъуыддаг уайд. Æвæццæгæн, фысджытæ æмæ зонады кусджытыл дзырд куы фæцæуы, уæд фыццагджыдæр зардыл дарын хъæуы сæ курдиатджындæрты нæмттæ æмæ уыдоны сæйраг æнтыстытæ аивады æмæ зонады.

– *Стыр бæлас, дам, йæ къалиутæй фидауы, фæзæгъынц. Нафи, радзур-ма нын дæ бинонты тыххæй.*

– «Радзур-ма нын дæ бинонты тыххæй...» Дæрдтыл дзурын мæ нæ фæнды, – уый мысинæгтыл фидауы, ам ын бынат нæй. Мæ мад æмæ фыд – хуымæтæджы хохаг зæхкусæг адæмæй рацæугæ. Скъолайы къæсæрæй никуы бакастысты. Сæ зæнæг рахъомыл сты авдæй – 2 лæппуйы æмæ 5 чызджы. Æз – зæнæджы

хистæр, нæ кæстæр – ме ‘фсымæр Таймураз. Мæ мад æмæ мæ фыдæй цы базыдтон, уый, фыццаджы-фыццаг: адæймаг хъуамæ уа куыстуарзаг. Хæхты зивæггæнагæн цæрæн нæй, сыдæй амæлдзæн. Йæ хионтæ дæр æй бавæрдзысты иу афæдзы дæргъы, стæй йæ ратæрдзысты, хæрыны дæнгæл никæй хъæуы. Мæ мад уыди тынг арæхстджын хæринаг кæнынмæ æмæ æхсырфæй хуым кæрдынмæ, мæ фыд – номдзыд хосдзау, стыр зиуы дæр – хосдзæутты раздзог. Амонгæ мын ницы кодтой, фæлæ цæстæй уыдтон, сæ зæрдæмæ цы цыди æмæ цы нæ цыди мæ митæй, уый. Æмæ сæ истæмæй фæхъыг кодтаин, уый мæ нæ фæндыд. Сæ нымадæй лæппуйыл æмбæлди хъæуы адæмæн (æрвадæлтæн) арæхстджын æмæ коммæгæс цумайы лæппу уæвын. Æмæ тырныдтон, ахæм «цырд лæппуйыл» нымад цæмæй уон, уымæ. Дзырдæй мын цы амыдтой, уыдонæй хъуыды кæнын дыууæ хабары... Иу хатт мæ мад арвыста йæ цæгатмæ. Цæуын хъуыд иу-цыппæрдæс километры, мæныл та цыдис дæс азы. Мæ мад мын хызыны нывæрдта фæндаггаг – иу дзул æмæ цыхты къæртт, стæй мын загъта: «Иунæгæй кæрдзын хæрын худинаг у. Куы сыстонг уай, уæд дыл фыццаг чи амбæла, уымæн балæгъстæ кæн æмæ демæ къæбæр бахæрыныл сразы уа искуы суадоны цур...». Æз ницы дзырдтон, фæлæ нымадтон: куы ничи мыл амбæла, уæд цы кæндзынæн?.. Мæ мад мын, æвæццæгæн, бамбæрста мæ сусæг хъуыды æмæ ма мын афтæ бакодта: «Дæ нывонд фон, æмгаримæ цы къæбæр бахæрай, уымæй адджындæр ницы и зæххыл». Ацы ныхас абон, цыппарыссæдз азы фæстæ дæр лæууы мæ зæрдыл, стæй мæм раст æмæ лæгуарзон хъуыды каст. Иухатт цыппар лæппуйæ хъæл æмæ лæдзæгæй хъазыдыстæм. Æз æмæ ме ‘мбал хуыздæр хъазыдыстæм æмæ нæ иннæ лæппутæ рахæсс-бахæсс кодтой се ‘ккой. Мæ фыдæн уый йæ зæрдæмæ нæ фæцыд æмæ, мæн æмæ ме ‘мбалы рад цыма ‘рцыд, уыйау нын ныббаста нæ ныхмæ хъазджыты æккойæ хæссын. Изæры мын бацамыдта: «Искæмæй тыхджындæр дæ, уæд хъуамæ æдзух йе ‘ккой бадай? Уый цы хуызæн рæстдзинад у? Исчи дæуæй æнарæхстдæр у, уæд ын бацамон хуыздæр хъазын, ды та йе ‘ккой бадыс!.. Искуы ма дæ афтæ кæнгæ куы фенон, уæд æй зон, иу над дын цæттæ уыздæн изæрæй, нæхимæ...». Йæ амынд мæм абон дæр раст кæсы: тыхы фæдыл цæуынай æвзæрдæр ницы ис æмгæртты ‘хсæн дæр æмæ адæмты æхсæндзарды дæр. Уый мæ фыды нымад уыди æмæ йыл чысылæй фæстæмæ

разы уыдтæн æз дæр. Ме ‘фсымæр Таймураз Хаджеты фыссæг уыд æмæ йæ кой нæ кæндзынæн, чиныгкæсджытæ йæ æнæ мæн дæр зонынц. Йæ поэзийæн аргъ кæнын мæныл не ‘мбæлы. Мæ хотæй дыууæ æрмæст астæуккаг скъола фесты каст, иннæтæ – институттæ дæр. Иу дзы сси зонæдты кандидат, кусы нæ университеты.

– Зындгонд цæцæйнаг фыссæг Абузар Айдамиров йæ мысинæгтæ схуыдта «Мæ царды фæндæгтæ» (журнал «Вайнах», 2013, № 10, 11, 12). Дæ кой дæр дзы ис: «Среди национальных писателей у меня был один единственный друг – Нафи Григорьевич Джусойты из Южной Осетии. Мудрый, мужественный, всесторонне образованный человек, настоящий горец. До 1989 года мы встречались редко, но переписывались часто» (№ 12, 11 ф.). Зæгъ мын, цы у хæлардзинад дæ царды, кæимæ дæ лымæн нæ фысджытæй æмæ культурæйы архайджытæй?

– Дæ курдиат мæм фехъуыст æмæ дын – цыбыр дзуапп. Царды хæлар чи не ссардта, уый удæгасæй мæрдтæм æввахсдæр лæууы, Куырм Бибойы загъдау, хъæды халæттæм дæр нæй уымæй иунагдæр æмæ магуырдæр. Мæ нымадæй, иугæр адæмы ‘хсæн царынмæ рацыдтæ, уæд хъуамæ агурай, ссарай æмæ дæ мæлæты бонмæ æварай дæ хæлæртты. Уыдон ссарын æмæ царæнбонты æварын у æцæг царды бæрджытæй иу æмæ ахсджиаг. Мæн фæци амондджын хъысмæт нæ литературæйы – цардтæн æмæ куыстон мæ дыууæ хистæр ‘фсымæр – Гафез (Гаглойты Федыры) æмæ Плиты Грисы равдыдæй. Мæ хæлæрттæ иннæ хистæртæй уыдысты Ардасенты Хадзыбатыр, Калоты Додик, Дзесты Куыдзæг, Плиты Харитон, Дзугаты Джиуæр (Георги), Дзаттиаты Тотырбег, Дзугаты Хаджумар, Бекъойты Елиоз... Мæ цахъхъæнтæй – Букуылты Алекси, Тетцойты Таймураз, Мæргъиты Къоста... Мæ кæстæртæй – Хъодзаты Æхсар, Малиты Васо, Джыккайты Шамил, Ходы Камал, Бицъоты Гриш, Æлборты Хаджумар, Дзуццаты Хадзы-Умар, Бестауты Гиуæрги, Нартыхты Михаил, Булкъаты Михал, Хъодалаты Герсан, Гуыцмæзты Алеш æмæ сæ нал нымайын... Науæд фысджыты номхыгъд æнæхъæнæй рафыссын бахъæудзæн. Ныр мæ куы бафæрсис, знаг дын чи уыдис, зæгъгæ, уæд дын раттин цыбыр æмæ раст дзуапп: «Ничи ! Иу дæр – нæ!» Цы йæ ‘мбæхсон, уыдис фысджыты ‘хсæн ахæмтæ дæр, мæныл хицауадмæ сусæгæй хæрамы ныхæстæ чи фыста. Æрхæсдзынæн дзы иунаг факт.

1949 азы февралы рацыд мæ фыццаг чиныг «Салдаты зæрдæ». Иу мæйы фæстæ мæн айстой Фысджыты цæдисмæ уæнгæй, Дзугаты Хаджумары æмæ Пухаты Пъетърейы та – кандидаттæй. Уыцы аз æз ацыдтæн Ленинградмæ аспирантурæйы ахуыр кæнынмæ æмæ æрыздæхтæн 1954 азы январы. Уæд фысджыты хайады сæрдар Цхинвалы уыди Асаты Реуаз (1951 азæй фæстæмæ). Бафарстон æй, Калачы мæ цæдисмæ нæма айстой? Загъта: «Айстой дæ, ныццу Тбилисмæ, Фысджыты цæдисмæ æмæ дæ уæнгон билет рахæсс...». 1954 азы марты ныццыдтæн Калакмæ æмæ мын билеты бæсты радтой мæ документтæ, сæ уæлæ Реуазы къухæй фыст уырыссагау: «Воздержаться в приеме». Иу дзырдæй, мæн бахъуыди 1955 азы Фысджыты цæдисмæ ногæй бацæуын. Уæддæр Реуазмæ никуы кастæн знаджы цæстæй, æцæг, хæлар дæр нал уыдыстæм, фæлæ мæм иуахæмы бахатыд, Мæскуыйы цы чиныг цыди мыхуыры (йе ‘мдзæвгæты чиныг тæлмацæй), уымæн разыхас ныффыссын. Ныффыстон ын, æмæ мæ тынг фæбузныг, фæлæ йе ‘мгардзинадыл æз мæ къух ауыгътон...

– Дæ роман «Сырдоны цæссыгтæ» Мамиаты Изетæ схуыдта «нырыккон дзырдаивады цымыдисагдæр фæзындтæй» иу. «Нафи «Сырдоны цæссыгты» стары адæймаджы уды талынг æрфытæ, йæ тæккæ æнаккагдæр æмæ тæссагдæр фæзилæнтæ», – загъты дарддæр иртасæг. Мæнмæ гæсгæ та дæ роман у – роман-сусæгдзинад, роман-миф. Куы йæ бакастæн, уæд фыццаджыдæр æндæр цæстæй акастæн Нарты хъайтартæм, дыккаджы та – кæцæйдæр, уæлиау дунейæ, æркастæн мæхимæ æмæ, мæ алфамбылай чи цæры æмæ кусы, уыдонмæ. Мæ фарст та у ахæм: куыд дæм æрцыд ахæм хъуыды – ацы роман ныффыссын æмæ цæмæн? Разы дæ романы сфæлдыстадон хъысмæтæй?

– Романы мидис бирæ интеллигенттæн сæ зæрдæмæ нæ фæцыдис. Уыдоны æхсæн, мæнмæ хорз зæрдæ чи дардта, ахæмтæ дæр уыди. Зæгъæм, Абайты Вассо æмæ Дзугаты Георги (Джиуар). Цы уыд сæ сæйраг фау? Нартæ, дам, хорз адæм сты, ирон адæмы цæсты, дам, Уырымæг, Хæмыц, Сатана, Сослан, Батрадз – идеалон геройтæ сты, Сырдон та, дам, Нарты фыдбылыз у, хин æмæ кæлæн. Дæ романы та, дам, хъуыддаг иннæрдæм у: Сырдон – зондджын æмæ æфхæрд адæймаг, иннæтæ, Батрадзы йеддæмæ – тыхгæнæг, искæй хардзæй цæрæг, рæстдзинадæй иппæрд адæймæгтæ. Æз фарстон æмæ ныр дæр фæрсын мæ

оппонентты: цы сарæзтой Сатана, Уырымæг, Хæмыц, Сослан хорзæй нæртон дунейæн? Сæ дзуапп уыд ахæм: Сатана, Нартыл стонг заман куы скодта, уæд сæ, йæ къæбицы (кувæндоны) цы хæринæгтæ уыд, уыдонæй бафсæста, æмæ фервæзтысты мæлæтæй. Æз сын дзурын: уый раст хъуыды нæу. Нарты лæгтæ æххормагæй, цæугæ дæр ма тыххæй кодтой, афтæмæй бадтысты, растдæр та – хуыссыдысты, Ныхасы, æмæ сын æххормаг куыйтæ сæ рæтты æрчъиаг æхсыдтой. Иу ахæм бон Сырдон дæр уым бадт æмæ Уырымæджы цур афтæ бакодта: «Нартæ, нырмæ дæр уæ сæфын хъуыд, иу ахæм лæг нæй уе ‘хсæн, къæбæр уын чи бахæрын кæна æмæ сыдæй мæлут уæ уæзæгыл...». Уырымæгмæ ацы ныхас хъыг фæкаст æмæ тæргайы лыгъд акодта хæдзармæ. Æрбадт мæстыйæ сыгъзарин къæлæтджыныл, æмæ бандон йæ быны ныссаст. Уæд æй Сатана фæрсы: «Цы кодтай, нæ лæг, цæуыл мæсты дæ?...». Уырымæг ын ракодта Сырдоны уайдзæфы хабар æмæ йæм Сатана радзырдта: «Тæккæ райсом æрхон нæртон адæмы иууылдæр (Æхсæртæггаты, Борæты, Алæгаты), мæ кувæндоны къæбиц кувинæгтæй йедзаг у æмæ Нарты фервæзын кæндзыстæм!..». Фарстæуы: чи фервæзын кодта Нарты сыдæй амæлынæй – Сатана æви Сырдон? Кæй зæгъын æй хъæуы, Сырдон. Нартæ сыдæй кæй мардысты, уый зыдтой Уырымæг æмæ Сатана дæр, фæлæ сæ хъуыдыйы дæр нæ уыди сæ ирвæзын кæнын. Сырдон куы нæ бафидис кодтаид Уырымæгæн, уæд сыдæй сыскъуыдаиккой. Сæ ирвæзынгæнæг уыд Сырдон. Нартæ Уырымæджы разамындæй ацыдысты стæры. Семæ ис Сырдон дæр, Уырымæгæн æххуысгæнæджы, цумайы лæппуйы хуызы. Иу ран цæугæдоны хъуамæ ахизой. Доны астæу Уырымæг Сырдоны фæрсы: «Къахы ныхтæ кæд хъæуы кæнын?» Сырдон ын дзуапп радта: «Дæ зæрдыл куы ‘рлæууа, уæд». Уырымæг раргом кодта йæ хъæддаг фæндиаг: «Уæдæ бæхæй æрхиз æмæ мын мæ къахы ныхтæ ракаен...». Сырдон лæггад кæны йæ хистæр æфсымæрæн – лæууы астæумæ уазал доны, афтæмæй кæны Уырымæджы къахы ныхтæ. Ам Уырымæг у æдылы æмæ фыд-зæрдæ æлдар, Сырдон та – зонджын хъазайраг, æфхæрд, фæлæ барон адаймаг. Уырымæг æмæ нæртон гуыппырсарты иу изæр уайгуытæ (æртæ æфсымæры) ныннхæстой æвирхъау уæззау бандæттыл æмæ сæхи цæттæ кæнынц нæртон уæздæтты фыдæй бафсæдынмæ. Сырдон – зонды лæг, æппæтдæр бамбæрста, уайгуыты кæрæдзиуыл

сардыдта æмæ уыдон сæ кæрæдзийы куы амардтой, уæд Уырыз-мæгитæ мæлæтæй фервæзтысты, æрмæст сын Сырдон барæнæбары сæ фæстæгтыл æхсидгæ дон ауагъта, ссæрибар сæ кодта бандæттæй, æцæг, цæрмыстыгъд æрбадæнтимæ... Уæдæ та ам дæр Сырдон йæ зонды руаджы нæртон уæздæттæн у сæ ирвæзынгæнæг æмæ йæ нæ эпос иртасджытæ та «Нарты фыдбылыз» хонынц. Ахæм цæстæнгас у æвирхъау хæрамай равзæргæ хатдзæг. Сырдон Нартæн æцæгæй у сæ ирвæзынгæнæг йæ зондæй, йæ ахсджиаг тæрхоны ныхасæй. Мæ дзуаппы Сырдоны фауджытæ æмæ гуыппырсартæй æппæлджытæн иу аргумент нæ ранымадтон æмæ йæ ныр хъуамæ раргом кæнон. Уый у, нæртон æхсæнад æртæ хайыл дих кæй у, уый фæстиуæг. Нарты æхсæнад конд у Æхсæртæггатай (хæстон адæмæй, фæлтæрæй), Алæгатай (Хуыцаумæ кувæг адæмæй) æмæ Борæтæй (фосдарджытæ æмæ зæхкусджытæй). Æхсæртæггата – хæстон лæгтæ. Стæры уыдон цæуынц, адæмы раздзогтæ уыдон сты æмæ зарæггæнджытæ дæр уыдонæй æппæлынц. Гъе, фæлæ æмткæй уыдон фосдарджытæ æмæ зæхкусджыты хардзæй цæрынц. Æмæ уый уыцы фæлтæры зæрдæмæ нæ цæуы. Уыдонæй дæр ис таурæгъгæнджытæ æмæ уыдон та хæстонтыл фылдæр хæттыты худгæ кæнынц, сæ удыхъæды æмæ сæ миты аиппытæ сын хурмæ рахæссынц. Зæгъæм, Сосланы тыххæй иу таурæгъы (Сослан тыхагур куыд цыди) Сослан æвдыст цæуы бынтон æдых æмæ худæджы халæй. Афтæмæй сырæзт эпосы реализм характертæ æвдисыны аивады. Сырдон мæнæн чысылæй фæстæмæ цыдæр уæлдай уарзон фæцис, фыццаг йæ цыргъ æмæ æппæтыл сагъæсгæнаг зондæй, стæй та йæ мæгуыры хъысмæт æмæ юморæ æмхиц зæрдæйы тыххæй. Хæрз чысылæй хъуыстон, Сырдоны сабиты æхсидгæ доны куыд ныккалдта йе ‘фсымæр Хæмыц, стæй сыл куыд хъарæг кодта сæ фыд, уыдонæн се стджытæй цы фæндыр сарæзта, ууыл хъарæджы мелоди цæгъдгæйæ. Хъуыстон æмæ куыдтон, стæй канд Сырдоны тæригъæддаг хъысмæтыл нæ, фæлæ алы мæгуыр æмæ æфхæрд адæймаджы зæрдæйы рissæгты мастæй. Æмæ равзæрд уацмысы ном – «Сырдоны цæссыгтæ». Зыдтон æй, нæ интеллигенцийæ мæ ныхмæ бирæ чидæртæ уыдзæн æмæ нæ тагъд кодтон уацмыс фыссыныл. Гъе, фæлæ 70-æм азты Къостайы «Ирон фæндыр»-ы ног къухфыст куы фæзынд æмæ куы бакастæн Сырдоны ном Къостайы къухæй фыстæй «Æй-джиди, зарын Сырдонау куы зонин...», уæд мæ

дызæрдыг æвиппайды азгъæлд æмæ райдыдтон фыссын, Къоста йæ поэтикон фыдæлыл кæй нымадта, уый цæссыгты зарæг-хъарæг... Къоста дæр йæхи нымадæй зарæг нæ нывæста, хъарæг кодта, уымæн фæдзæхста:

Кæй зæрдæ нæ агуры хъарæг,

Уый зарæд йæхи фæндиаг...

– Зындгонд кинорежиссер Вуди Аллен иу æмæ дыууæ хатты нæ дзырдта, ома «зæронды бонты, дам, хорзæй ницы ис». Ахæм хъуыдыймæ разы нæу уырыссаг фыссæг Даниил Гранин: «Уый та кæмæ куыд фæкæсдзæн. Цæвиттон, æз æрбадтæн фыццаг рæнхъы бадæныл æмæ цымыдисæй кæсын ныры царды театралон равдыстмæ». Нафи, ацы лæгтæй кæцыймæ разы дæ? Зæгъ-ма мын, цы ис хорзæй «царды фæззæджы»? Дæхи дзы куыд æнкъарыс?

– Фæрсыс, «цы ис хорзæй «царды фæззæджы»? Зын у рæстаг дзуапп ссарын, фæлæ «царды фæззæгыл» цингæнгæ æз никуы никæй фæдтон. Æцæг, ацы фарст æз иухатт радтон Абайты Вассомæ æмæ мын уый афтæ бакодта уырыссагау: «Я думаю, что русская максима «Старость – не радость» не совсем справедлива. У старости есть свои радости. К примеру, я в молодые годы на всякие невзгоды общественной жизни реагировал бурно. Ныне, на старости лет, я перенял дельфиныю повадку – когда море начинает бурлить перед штормом, дельфин уходит вглубь и всплывает, когда море успокаивается...». Ахæм типы зæрдæуаг, чи зоны, хорз у, фæлæ йæ райсон, уый мæ бон нæу. Адæймаг йæ зæры бонты иунæг æмæ цардиппæрд вæййы. Зын ын у царын дæр, хъуыды кæнын дæр, исты аразын дæр. Гъе, фæлæ, æвæццæгæн, быхсын хъауы, цалынмæ дæ уды тых æмæ дæ зонды базыртæ нæ бандзыг уой, уæдмæ.

– Зындгонд уырыссаг фыссæг Лев Толстойы фыстæджыты арæх ис фембæлæн ахæм ныхæстыл: **«Если буду жив»** (ЕБЖ – **«кæд цардæгас уон»**). Мæ буц хистæр, бирæ азты ма мын æнæниз æмæ уæнгрогæй куыд фæцæрай, ахæм арфæ дын Стыр Хуыцау ракæнæд! Нæ зæрдæ дын зæгъы, цæмæй ма дæ къухы Дунескæнæджы æмæ дæ зонды фæрцы бафтой ног сфæлдыстæдон æнтыстытæ. Æмæ мын зæгъ: кæд цардæгас уай, уæд ма цавæр хуынтæм – фидæны уацмыстæм – æнхъæлмæ кæсæн ис?

– «...Цардæгас куы уай, уæд ма цавæр уацмыстæм æнхъæлмæ

касæн ис? » – фæрсыс æмæ дын цы ныфс бавæрон?.. Афтæ мæм кæсы, цыма аивадон уацмыстæ фыссинмæ мæ ныфс нал хæссын – зæрдæйы тых æрмынæг. Гъе, фæлæ ма мæ фæнды, кæд мын бантыса, уæд иу хъуыддаг саразын – мысинæгтæ ныффыссын мæ ныййарджытæ, мæ хъæубæстæ, мæ комбæстæ, мæ ахуыргæнджытæ æмæ ме ‘мгæртты тыххæй. Уæлдайдæр та фысджыты тыххæй. Расулмæ (Гамзатовмæ) иу хъуыды ахæм ис: дунейы адæмтæ цæрынц дыууæ хъæуы – уыдонæй сæ иуы цæрынц фысджытæ, дыккаджы та – дунейы дзыллæтæ. Мæн фæнды, Советон Цæдисы фысджытимæ цы хъæуы фæцардтæн уартæ 1940 азæй фæстæмæ (уæд фыццаг хатт бахызтæн Хуссар Ирыстоны фысджыты кусæн уаты къæсæрæй), уый кой æмæ цæрджыты таурæгъ ракаенын бæлвырд документты бындурыл. Фæнды ма мæ чысыл цыдæртæ саразын нæ литературæйы истори иртасыны хъуыддаджы дæр, стæй ма ирон дзырды композицион хуызты фæдыл цыдæр ног хъуыдытæ ранымайын дæр. Цы уызæн, куыд уызæн – цы бæрæг ис, фæлæ ма мæ цыдæр куыстытæ бакæнын кæй фæнды, уый фæдыл у мæ ныхас.

– *Нæ зынаргъ Нафи! Дæ иу æмдзæвгæйы ис ахæм рæнхъытæ:*

У лæджы цард та иу бон æрмæстдæр,

Фæлæ уыцы бон дугыл у тых!

Нæ зæрдæ дын зæгъы, цæмæй, Хуыцауы фæрцы, фæуæлахиз уай дæ «царды дугыл», бирæ азты ма нын æнæниз, уæнгрогæй куыд фæцæрай!

* * *

Чысыл адæмтæ историон процессы стыр æмæ размæдзыд адæмты бæрц нæ кæрдынц, фæлæ сын ис уæддæр уыцы процессы бынат æмæ нысаниуæг. Ацы зондæй куы кæсæм нæ уавæрмæ, уæд хъуамæ нæ хъуыдыйы (нæ зонд æмæ нæ зæрдæты) бынат ма уа историон пессимизмæн. Ацы пессимизм æвзæр уымæй у, æмæ йæ фæдыл адаймаджы хъуыдымæ бырсы ноджы æвзæрдæр хъуыды – национ нигилизм, ома, ирон адæмы национ фидæныл развæлгъау йæ къух чи исы, фидæны сæрыл абон тох кæй хъæуы, ууыл разы чи нæу, «Ницы стæм! Ницы стæм!» Чи æрдиаг кæны, ахæм хъуыды! Ахæм зондыл хæст адаймаг ирон æвзаг ницæуыл нымайы, куы йæ зонгæ дæр нæ кæны, куы та йæ нæ фæнды, кæстæртæ дæр æй базоной, бинонтæ, скъола æмæ æндæр информацийон фæрæзты æххуысæй, уый. Ахæм нигилизм ныртæккæ

низау у интеллигенци æмæ паддзахадон кусджыты ‘хсæн (чиновничество). Йæ фыццаг гакк та ахæм низæн у – иронау дзырынмæ зивæг кæнын, ома, цы уæлдай у!.. Нæ, уæлдай у! Ирон лæг, стыр ахуыргонд уа, æви йæ къух фыссын дæр ма зона, уæддæр æцæг цины рæстæджы иронау базары, йæ ахсджиæгтæй исчи фæхъуыд, уæд та йæ зæрдæйы рæсыд ирон хъарæгæй ссæуы... Абайты Вассойæ ахуырдар ничи уыд ирон интеллигенцийæ æмæ мын иуахæмы афтæ радзырдта йæхицæй: «Ныр æртиссæдз азы Уæрæсейы цæрын, фæлæ ирон ныхасы уаг æмæ ирон зарæджы зæл мæ зæрдæйæ нæ хицæн кæнынц. Мæнæ хæдзары иунагæй фæкусын æмæ куы бафæллайын кæнæ исты цины сæр куы рауайы мæ куыстæй, уæд та мæхицæн бахъуырхъуыр кæнын: «Куырттаты коммæ бакувæм, лæппутæ!.. Къæрныхы дзæбæх уырдыгæй куы цæуы!.. Радт нын дзы, радт нын дзы, Уастырджиджи!» Диссаг сты нæ адæм æмæ нæ зарджытæ!.. Уастырджийæ къæрныхы дзæбæх дом, – уый, æвæццæгæн, æндæр никæцы адæмы юмористон зарæджы ссардæуыдзæн...»

Ацы низау ныртæккæ иууыл тæссагдæр фæзынд у ирон æвзаджы æмæ ирон адæмы фидæны хъуыддагæн. Фæлæ нын хъуамæ ацы дæлæсин æнкъарæн ма абырса нæ зонды нымад æмæ нæ зæрдæйы фæндиаг.

Цы у алы æцæг ирон адæймагæн дæр йæ зæрдæйы рæбинагдæр фæндиаг? Хуымæтæджы хабар – цæмæй, цалынмæ зæххы къорийыл цæрæг æмæ дзыхæй дзурæг уа, уæдмæ а дунейыл хъуыса ирон лæджы зарæг æмæ ирон дзыхы дзырд. Нигилист ныфссаст ваййы æмæ йæ нæ уырны нæ национ фидæн. Фæлæ мах та ахæм сæргуыбыр æмæ уæнтæхтил сагъæсы ныхмæ æрæвæрæм нæ ныфсы ныхас, нæ бархъомыс æмæ рæсугъд фæндиаг, æмæ саразæм, нæ бон цы у æмæ цы нæ у, уый дæр не ‘взаджы æмæ нæ адæмы национ фидæны охыл.

ИРОН ДЗЫРД

Карсанаты чысыл Нинайæн

Æфхæрдæй сæвдылон мæ рондзы
Æви ныууа мæ зæрдæ дур,
Уæддæр куы фехъусын ирон дзырд. –

Мæ удыл та ыскæсы хур.
 Мæ маст уæд, цины сыгау, тайы;
 Куыдзы хæстау ваййы мæ цæф;
 Мæ уд рæмон æхцонæй райы,
 Фæваййы ме 'рхæндæг æхсæв!
 Уæд та цæф сажы фæдыл лидзын, –
 Æхсар, Æхсæртæгау, æвзонг!
 Æмæ, нæртон лæппутау, уидзын
 Нæ Иры туджы 'ртæхтæ ног.
 Мæ фæнд – йæ тыхсты бон мæрдадзау,
 Куы уæм ныббогъ кæнын æввонг,
 Уæд ын сæ бадарон, æвдадзау, –
 Цы уыди, уый та феста ног!
 Мæлæт дын макуы уа, ирон дзырд!
 Мæ тугæй царды хос фæхъау,
 Фæу тъымы-тъымамæ номдзыд:
 Мæ уд дын – барст, мæ сæр – фæхъхъау!

1997 аз

НАФИ

УАРЗТИ РОНГ

КУРДАЛÆГОН, КУРДАЛÆГОН...

Ниммæ дарæ дæ кунцгоммæ,
Гъе уæдта мæ сурх зингæй
Барæцогъæ форди донмæ
Дæ арсгийнæ биринкъæй.

Форди донæй мæ раесæ
Еугур æхсист, æндонæй.
Рапериндзон, десæ-месæ,
Мæ байуантæ фæндонæй.

Мæ ниви хай ниррæмодзон, –
Кæдмæ кæндзæн уотæхсæн?
Фæлмæн къинсæ кæдмæ уодзæн,
Дорæй хъæбæрдæрти ‘хсæн?

* * *

– ...Мадта цæбæл тухтан,
Нæ цард ке бæрагæ й?
Кæми й рæстбæлдзорæг
Рæстаг-Рæстеуагæ?
– Бахстæй æй фæстити, –
Уæлмæрдти й, уæлмæрдти.
Бацæй уæлæ дуйне
Мæнгæрдти, мæнгæрдти.
Нæ-ннæ, Рæстеуагæ
Цæруй. Æвдодон æй!
Е знæгтæн сæ хæццæ
Тохуй и зиндонæй.
Нæййес ин æнцойнæ, –
Æхсуй сæ тъуйгæнгæ.
Цæунцæ мæнгæрдтæ
Никки-ма куйгæнгæ.

ЕУБОЙНОН ГÆЛÆБО

Хор истулдæй и тæрфæй, –
Дзæнгæрæг цæгъдуй рохс бон.
Деденгути хуæрздæфæй
Барасуг æй гæлæбо.

Идзулæн цæстæй кæсуй,
Цийнæй арвбæл нидзæвуй.
Цъæх мæрддзæстæ æнкъусуй
Æ базурти æрдзæфæй.

Сурх деденмæ багъазуй, –
Раниуазуй æ мудæй.
Бор деденмæ арæзуй, –
Уой муд дæр æй багъудæй.

– Мæнмæ дæр, цæй, мæнмæ дæр, –
(Гигина æнгъæл кæсуй) –
Райахуадæ мæн муд дæр,
Æвзаги дæгъæл лæсуй...

– Мæ рохс уарзонмæ тæхун,
Æ цæрæн уомæн – уæлхонх.
Кæндзæнæн уæбæл æрхун,
Мæ деденгутæ – зæнхон...

Фал уæдмæ фæцæй æ бон,
Тар исгъазта и комæй.
Багъæдæг æй гæлæбо
Деденæгбæл дæлгоммæй.

* * *

Гæгъæдий гурабæл
Рагъазта хор сæнтсурх.
Æстæлфуй догъæрвонг
Мæ пъеро – мæ æфсоргъ.

Ракафай, ракафай
Сæнтиорс горцъебæл.
Разарай, разарай
Мæгур лæг-фецебæл.

Дæ фиддæл арт адтæй, –
(Æ кой дин æвгъау æй)
Раздæйраг ку нæ уай,
Уæд билæй рахауай!..

Нæ рахаста æ нифс,
Низзир-зир кодта бæх.
Гæгъæдий цъæх ехбæл
Зин рауайæн æй тæх.

2014.10.04

УАЛДЗÆГ

Уолæ сурх уонуг
Арвмæ ка стардта?
Ссæй фур æдонуг, –
Меттæ растардта.

Хор ку ниххудтæй, –
Гъар ба нин цъен æй!
Уæ, куд никкудтæй
Арв æ фур цийнæй!

Бон-идзулæнтæ,
Ехтæ-бурæнттæ.
Зæй-игурæнтæ,
Дон-ивулæнтæ.

Мæлгъæ низдыхта
Зар зæрдибунай.
Арв – æрмæ тухта
Сурх, зæрин тунæй.

2014.11.02

* * *

Уарзта Æстъалу Æстъалуй, –
Тахтæй имæ медарви.
Хаста æ уарзонæн хъалæй
Мин хуарзи ма мин арфи.

Кизгай-Æстъалу дæр æхе
 Райдзагъта æ уарзонмæ.
 Адтæй зæрдрохс æма бархе,
 Цъузгæ тундзтæй е сонмæ.

Еу си иней рохс исуингæй,
 Тахтæнцæ турæй-турмæ.
 Еци дессæгтæ итингæй
 Ниццæнцæ хъурæй-хъурмæ.

Цæхæр калдтонцæ, цъæх пеллон
 Фур цийнæй дууæ стъалуи.
 Уогæй сæ уарзти æвеллон,
 Еу си инней нистъалуи...

Бунсугъд бацæнцæ хе зингæй
 Уарзæнттæ иливд гурæй.
 Арвæй зæнхæмæ хъал зингæй
 Æстъалу ци мæгур æй!

* * *

Донуордæг уартæ
 Рæсугъд сæрвæттæ.
 Телуй еу кадæр
 Æ сурх сæрбæттæн.

Идзулд æрбахста
 И дони сæрти, –
 Æхе рамбахста
 Пихцил къотæрти.

Цæхæр фестадтæн
 Цидæр рæуони.
 Цæхгæр фескъардтон
 Æрра тæх дони.

Тæхун конд хуми
 Æнæсæрфатæй.
 Мæ зæрди къуми
 Ци арт ниндзардæй!

* * *

Неци гъон ан æппундæр,
Баст цума ан, раст.
Хуæздæр æнгъæл – бонвуддæр.
Цийни бæсти – маст.

Нæ фиддæлти нон есæн,
Догтæ фæлхатæн.
Ци уодзæнæй нæ исон,
Уой ба нæ хатæн.

Никкъкъех ан бунтон, никкъкъех.
Нæ нæмæ ес нет.
Ци дон нæ кæнуй дууех,
Уобæл нæййес хед.

Зунди хъаурæ ци хуарз æй, –
Мах гъæуй цæдес!
Фал ка цæуа нæ разæй,
Уæхæн лæг нæййес.

2009.02.04

* * *

Уарзти ронг ци карз æй! –
Зин ниуазæн æй, маст.
Фал уæддæр ци хуарз æй,
Уоди хуасийнæ раст.

Ци кæлæнтæ си ес! –
Мудау æй ниуазæн.
Ку исрасуг уæн, дес,
Сайтан дæр ниууарзæн.

ЦИГАЙНАГ КИЗГÆ

(Имисуйнаг)

Цардæнцæ нæ гъæуи
Цигантæ еу анз.
Сæ бæхтæ – æргъауи,
Гъæугæрон – сæ ханс...

Æдзох сæ курдбадзæй
«Стъæлфæнтæ» тахтæй.
Æллæх, бæгъæмбадæй
«Зингбæл» ниххаттæн...

Сæ кизгæ – ме ‘нгарæ,
Æ касти – æфсар.
Зæрдесгæ, сауцъарæ, –
Зилдæй си мæ сæр.

Адтæй игон сара
Циганти бадæн.
Феронх дæн хæдзарæ, –
Циганти бадæн.

Уадтæн сæ къæсæрмæ,
Сæ кунцæ думдтон.
Уоми бон-изæрмæ
Сæ кизги уидтон.

Æхсæвæ ме ‘рхуни
Кудтæн хæкъурццæй.
Кафтон мæ медфуни
Æ хæццæ «урццæй».

Æдта ци хъал адтæн, –
Фур цийнæй мардтæн!
Зæнхон нæбал адтæн,
Уæлæрвти тахтæн...

Фæцæй рæсугъд сæрдæ,
Фæцæй идзулд бон.
Рæстæг æрæнкъард æй
Æрæгфæззигон.

...Цудæнцæ гъизт бони, –
Думгæ сæ хуаста.
Сæ кизгæ уæрдуни
Мæ уод фæххаста.

АРВ АЕМА БÆЛАСÆ

Арв: Мæнæ бæласæ,
Исдæ цæййасæ!
Сорис мæ мегъти, –
Бурдæн дæ хехти!

Дессаг – тæмæстæ:
Æндиуд цæмæ сдæ?
Тундзис уæлæмæ.
Цæвон?

Бæласæ: Цæвæ мæ!

* * *

Ци ссердтон уотæ хуарзæй
Мæ доги а дамгъатæй?
Байзадтæн уони лазæй
Æдзарæ, бæгъæмбадæй.

ЭПИГРАММÆ

(Мæхебæл)

Мæ финститæ –
Сор листитæ.
Нецитæ ма мацитæ,
Тъæрбаддзитæ-дацитæ.

* * *

Топи цъухмæ æмхуæцæй
Ниддардтан нæ реу.
Нивгун ба ни, кæд, фæцæй
Æрмæстдæр нæ еу.

ДИДИНÆГ

Радзырд

Автобус æххæст нæма æрлæууыд, йæ моторы уæззау гуыв-гуыв нæма басабыр, йæ дуар æххæст нæма байгом, афтæ лæппутæ æмæ чызджытæ æзфæраздæронæй æддæмæ бырсынц. Цыма ахст уыдысты. Райсомраджды кæркдоны дуар куы фегом кæнай, уæд ма кæрчытæ æддæмæ фæпæр-пæр кæнынц афтæ. Æппæты фыццаг гауызы хуызæн цъæх фæлмæн нæууыл йæ къæхтæ кæмæн андзæвыдысты, уый уыди Тамерлан. Автобусы дуар куыддæр фегом, афтæ йæхи уыциу зыввытт æддæмæ ракодта, цалдæр метры къуыбылецытæгæнгæ атахт, стæй йæ къæхтыл алаууыд æмæ йæ хъæлæсыдзаг ныхъхъæр кодта:

– Хæхтæ! О хæхтæ, куыд цæрут æнæ мæн?! – Сыгъдæг, цъæхснаг хъæлæс зæлгæ ацыд æмæ комы кæцæйдæр фæстæмæ раздæхт, сæ цуры хъæрдæрæй райхъуыст.

Тамерланы цæстытæ сæхигъдауæй автобусы гом рудзынгæй Оксанæмæ фæком-коммæ сты. Уый дæр æм кæсы. Æмæ ам нæ, фæлæ цалдæр мин адæймаджы æхсæн дæр цыппар цæсты кæрæдзийы ссардзысты. Лæппу æмæ чызг бахудтысты. Куы сæмбæлынц, иумæ фæрсæй-фæрстæм куы фæцæуынц, Оксанæ йæм куы нæ фæкæсы, уæддæр йæ цæстытæй цыдæр æнахуыр рухс фæкæлы – сæууон хуры фæлмæн рухс тынтæ, æмæ Тамерланы зæрдæйыл

фембæлынд, Хатгай йæм афтæ фæкæсы: ныртæккæ уыцы рухс тынтæ йæ къухтæй æрцахсдзæн, йæ армытæпæнты сæ бакæндзæн, æмæ æхсæв дæр рухс кæндзысты. Адæймаджы цæстытæй ахæм æнахуыр рухс фæкæлы, раздæр уый æнхъæл никуы уыд. Кæд æрмæстдæр Оксанæйы цæстытæй кæлы ахæм рухс: хъарм, фæлмæн, зæлдаг...

Ныртæккæ Оксанæ автобусы дуарæй рахиздзæн, æмæ дуне ноджы тынгдæр ныррухс уыдзæн. Чызг цъæх цыллæ нæумæ æргæпп кодта. Цыма уæлдæфы тæхы. Урс гæлæбу. Хохаг ирд хуры тынтæ йæ сæ хъæбысы æрбатыхтой, йæ рухс цæсгом ын ноджы тынгдæр ныррухс кодтой. Йæ цæнгтæ... Йæ цæнгтæ ныртæккæ базыртæ фестдзысты, æмæ цъæх арвы тыгъдадмæ стæхдзæн. Æмæ Тамерлан цы фæуыдзæн? Уый дæр маргъ фестдзæн æмæ арвы хъæбысы фæрсæй-фæрстæм тæхдзысты, сæ базыртæ – сæ цæнгтæ кæрæдзиуыл ныдзæвдзысты. Се ‘мбæлттæ сæ сæ цæстытæ нал исдзысты. Тамерлан йæхимидæг бахудт: адæймаджы сæры цы хъуыды нæ фегуыры...

Ныртæккæ Оксанæйы цурмæ бацæудзæн. Цы ‘фсæрмытæ кæны, сæ ахастдзинадтæ сын се ‘мкурсонтæ æгæр хорз дæр ма зонынд. Оксанæ æмæ йе ‘мбал чызг хæхтæм кæсынц. Кæсынц, фæлæ Тамерлан хорз зоны: Оксанæ ууыл хъуыды кæны, йæ зæрдæ йемæ ис.

Студенттæ автобусæй æддæмæ хизынц, хъазгæ, худгæйæ. Се ‘мкурсонтæ иууылдæр æмбæлттæ сты, уæдæ не сты. Дыууæ азы сыл куыд атаhti, уый нæ бамбæрстой. Æртыккаг райдыдта. Сентябрь. Сызгъæрин фæззæг. Сæ алыварс дуне цы рæсугъд у, цы! Фидæны ахуыргæнджытæ, æмæ нырмæ хæхбæстæ, дæ фыдæлты уидæгтæ кæцæй рацыдысты, уый – Куырттаты ком – ма бабæрæг кæн. Худинаг æмæ аллайæг. Уый Тамерлан йæхицæй зæгъы. Ацы алæмæты рæсугъддзинадæй дæхи æнæхай кæн. Нæ! Ныр цæуын райдайдзæн. Оксанæимæ.

Карчы цъиутæ... Æртæ-цыппар мæйы кæуыл цæуы, ахæмтæ. Куыддæр... куыддæр сæ хоны Тамерланы фыдымад Бабу. Бæ... Бæдултæ. Цы рæсугъд ныхас у. Йæ Бабуыæ, хъæуы цæрджытæй ахæм ныхæстæ схауы, æмæ сæ дзырдуты не ссардзынæ.

Райсомæй кæркдоны дуар куы байгом кæнай, уæд кæрчытæ æзфæраздæронæй æддæмæ фæтæхынц. Чи æфтуанхъæдæй уыциу пæррæст раканы, йæ базырты хъæр йæ разæй рахæссы; чи йæ хъуыдаттæй бæстæ йæ сæрыл сисы; чи, йæ лыстæг бур къæхтыл

цæст нал фæхæцы, афтæ разгъоры. Цæмæндæр æппæты разæй фæвæййынц бæдултæ. Суанг дынджыр, сырхкъоппа уасджытæ дæр фæсте аззайынц. Бæдултæ, цыма сæ дымгæ раскъæфы, уайтагъд кæрты фегуырынц, фæпæр-пæр кæнынц, фестæлфынц.

Тамерланы æмкуронтæ – Бабуый бæдултæ – æддæмæ ракалдысты, ссæрибар сты. Минут – дыууæ минуты размæ дæр ма автобус мыдыбындзыты чыргæды хуызæн гуыв-гуыв кодта, ныр сидзæрæй аздад, коммæ джихæй кæсы. Шофыр йæ бынатæй рахызт. Йæ цъæх цæстытæ хæхтыл хæссы. Йæ сигарет йæ дзыхæй нал исы, æхсызгонæй йæ сулæфы, цыма йæ цард уыцы зæрдиаг сулæфтæй аразгæ у. Автобус цалынмæ скъæрдта, уæдмæ нæ дымдта æмæ ныр йæ мондæгтæ уадзы.

Лæппуйы хъуыдыты хал фескъуыд: чидæр æм кæсы. Æмæ чи у, уый нæма федта, фæлæ йæ зоны: Оксанæ. Кæрæдзимæ та фемдзаст сты. Бахудтысты. Цымæ уый та цæуыл хъуыды кæны? Тамерланыл? Абон цы æнахуыр бон у, ууыл? Хъуыдытæ – минтæ æмæ минтæ – ацу æмæ сæ 'рцахс.

Шофыры сигареты бæзджын фæздæджы къуыбылæйттæ йæ сæрмæ тайынц. Уæд дзæнæты бынаты дæ æмæ дæхиуыл фæхæц. Ацы фæрсыгъд уæлдæфæй дæ риуыдзаг дзæбæх ма фæулæф! Дæхи дзы æнæхай кæн!

Шофыр сæ бирæ хистæр нæ уыдзæн, чи зоны, фондз-авд азы, фæлæ йæхи афтæ дары, цыма гъæйтт-мардзæ лæг у. Комы лæгъз асфальт, фæлæ къæдз-мæдзытæ фæндагыл куы сцæй-цыдысты, уæд лæппутæ æмæ чызджытæ цалдæр хатты автобус бауromыныл афæлвæрдтой:

- Нæ алыварс цы рæсугъд у!
- Ам къамтæ сис!
- Æз кино дæр сисин.
- Чысыл афæстиатгæнæн нæй?

Тамерлан дæр йæ ныхас баппæрста, иууылдæр æй куыд фехъусой, афтæ, хъæрæй:

– Хæхбæстæ фенынмæ нæ рацыдыстæм? Бауrom-ма, цæй!

Шофыр уыд къуырма, гоби, æмæ ницы фехъуыста, иу нуар дæр дзы нæ базмæлыд. Хъæдын адаймаг автобусы здахæн дыууæрдæм зылдта, газ æмæ-иу æруромæныл куы размæ ахæцыд, куы-иу сæ суагъта. Диссаг, ахæм адаймаг тамако куыд дымы? Æнæниздзинадæн стыр зиан кæй хæссы, уый нæ зоны? Ам тамако чи дымы, цыма уыдон цыдæр чъизи ми кæнынц, Тамерланмæ

афтæ кæсы. Уый, æвæццæгæн, йæхæдæг кæй нæ дымы, уымæн афтæ хъуыды кæны. Лæппутæй дæр, тамако чи дымы, уыдонæн сæ фылдæрмæ – даргъ лыстæг тамакотæ, æмæ пъæртт кæнынц, куы иу ран, куы аннæ ран – сæ фæздæг хæрдмæ ивæзы.

Лæппу разылд æмæ чызджытæм кæсы. Чызджытæм нæ – Оксанæмæ. Чызджытæ дæр ын æцæгæлæттæ не сты, фæлæ... Оксанæйы цæстытæй рухс стъæлфæнтæ хауы. Дуне – æнахуыр ирд, æмæ уыцы дыууæ сау хъоппæг цæстыты рухсæй ноджы тынгдæр ныррухс, æмæ хатт Тамерлан ницыуал ауыны. Пыс-сылмæттæ дуа куыд фæкæнынц, афтæ йæ цæсгомыл йæ къухтæ æрхæссы – кинойы, æндæр дуагæнгæ никæд федта – æмæ та йæм дуне разыны. Æгæрон стыр рухс дуне, Оксанæ йæ тæккæ астæу, афтæмæй.

Оксанæ автобусы бадти фæндзæм бандоныл. Хъуамæ йæ фарсмæ бадтаид Тамерлан, хъуамæ-иу сæ зæнгтæ æмæ сæ уæхсчытæ æнабары кæрæдзиуыл андзæвыдаиккой. Уæлдайдæр, фæзилæнты. Æмæ сæ иу æмæ иннæ дæр нæ фестæлфыдаид. Тамерланы буарыл æмбæлдаид æнахуыр æхсызгондзинад. Алчи фæндаджы фæзилæнтæй тыхсгæ фæкæны, уый та цин кодтаид. Оксанæйы фарсмæ бадт Ленæ – йæ хуыздæр æмбал, æмæ йын Тамерлан хъуамæ цы цæсгомæй байстаид йæ бадæн?.. Уæвгæ, æрмæст йæ цæстæнгасæй йын куы ацамыдтаид, уæд дæр уый сыстадаид, фæлæ йæхиуыл ныххæцыд. Зынтæй, тынг зынтæй...

Оксанæйы цæстытæ йын дзурынц: «Таму, о Таму, тынг хæстæг æмæ мæм тынг дард дæ». Æмæ йæм лæппу акъæхдзæф кодта, чызг йæ æмбалæй фæиртæст. Кæрæдзимæ сæ цы тых æлвасы, кæрæдзимæ сæ цы тых хæстæг кæны, цымæ, уый цы у? Уый... Тамерлан æй нæ зоны.

– Цы хорз бон у! – Чызджы хъæлæс сывæллоны хъæлæсы хуызæн – сыгъдæг, æнахин, æнафæлыд.

– Æцæгдæр, абон цыдæр æнахуыр бон у, зæрдæ дæр – æнахуыр рухс. – Æмæ цæмæн? Оксанæимæ æрдзы хъæбысы иумæ кæй сты, уымæн. Лæппуйы къух чызджы уæхсхыл æрæнцæд. Йæхигъдауæй. Æмæ уый фефсæрмдзаст. Къухыл иуварс нæ ахæцыд, нæ йæ айста, фæлæ... Тамерлан Оксанæйы æнæ ныхасæй дæр æмбары. Ныр дæр æй бамбæрста: кæд сæм, мыййаг, сæ ахуыргæнæг кæсы, уæд худинаг у. Лæппуйы цæстытæ сæ алыварс æрзылдысты: Мысост нæ зыны. Стæй, уый ахæм зæронд нæма у, æмæ арыгæтты ма ‘мбара. Æвддæс-ссæдзæдздыд никæд

уыд? Тамерлан йæ нудæсæм азы бацыд. Оксанæйыл та дыууын æвдæм ноябры æстдæс азы сæххæст уыдзæн. Се ‘мбæлттæй дæр ма искамæнты зæгъдзысты æмæ, кæд хорз рæстæг уа, уæд ардæм рацæудзысты æмæ йын йæ райгуырæн бон ам, хæхты дæлбазыр, сбæрæг кæндзысты. Ныр хæхтæм фæндаг базыдтой, ныр абонæй фæстæмæ сæ зæрдæтæ ам уыдзысты.

Сæ ахуыргæнæг фæзынд: чызджытæй цалдæримæ зæронд, хæлддзæгтæ мæсыджы фæстæты æрбацæуы. Æмæ Оксанæ фезмæлыд, Тамерланы къух йæ уæхскæй æрхауд. Цæй, цæмæй дзы тæрсынц? Цæмæй дзы æфсæрмы кæнынц? Нæ-æ. Худинаг у. Ахуыргæнæг у. Хистæр...

– Олег! – Ахуыргæнæг курсы хистæрмæ ахъæр кодта. – Нæ адæммæ-ма фæдзур.

Лæппуйы цъæхснаг хъæлæс айзæлыд:

– Мардæй, æгасæй – иууылдæр ардæм рацæут. Ахсджиаг, тынг ахсджиаг хъусынгæнинаг! – Йæ хъæлæс абухы, нæры. Цыма фидиуæг у. Цымæ, барæй кæй хъæр кæны, уый Ибрагимы фырт не ‘мбары? Стæй... старостæ у, хицау, уадз æмæ йæхи равдиса.

Студенттæ æрбатымбыл сты. Студенттæ – нæ, Бабуый бæдултæ.

– Фæйнардæм æгæр ма апырх ут, агуринаг куыд нæ фæуат, афтæ. Уæхи хъахъхъæнут. Дыууæ сахаты фæстæ нæ Лæцмæ цæуын хъæудзæн, Нарты ныхас фендзыстæм.

– Мæнæ цы хъæуы стæм, уый цы хуыйны?

– Цымыти. Æрмæст Куырттаты комы нæ, фæлæ Ирыстоны рагондæр хъæутæй иу. Нæ адæмы историы æвдисæндар.

– *Цымыти.*

*Ацы ран уын цы мыд и?
Иу лæппу уæм Цырауæй,
Чызг агурæг æрцыди.*

Тамерлан дæр æмæ Оксанæ дæр ныххуыдтысты. Æмæ æрмæст уыдон нæ – студенттæй бирæтæ. Сæ црайуаг поэт та фæкъæртт, уайтагъд дзырдæн дзырд ссары, цыма йæ дæлæвзаг рауай-бауай фæкæны. Худы йæхæдæг дæр: разы у йæ рифмæамад рæнхъытæй.

Студенттæ, сæ ахуыргæнæг сæм цæмæ дзуры, уый æмбæрстой. Æмæ мæлдзыджытæ сты, мыййаг, фæйнардæм куыд апырх уыдзысты? Агуринаг куыд фæуыдзысты? Ноджы ма...

Тамерланы уæхскыл Оксанæйы уæхск андзæвд: ахуыргæнæг дзырд фæци, æмæ ныр сæрибар сты. Оксанæ дзы цас къаддæр у? Æнæхъæн æхсæз сæнтиметры. Лæппу æмæ чызг иуварс акъæдзæф кодтой, се ‘мбæлттæй не ‘мбæхсынц, афтæ æнæуи... Тамерланы цæстытæ сæрæй къæхтæм Оксанæйыл æрзылдысты, цыма йæ баргæ кæны. Хаттай йæм афтæ фæкæсы, цыма дзы Оксанæ бирæ нылæгдæр у. Чысыл сывæллон. Чындздзон чызджы нæ сисы йæ хъæбысмæ, фæлæ райдайæн кълæсты ахуыр-дзауы. Йæ уæз ын нæ фенкъары. Рæхснæг, æлвæст чызджы бумбулийы уæз нал ваййы. Фыццаг хатт æй йæ хъæбысмæ сис-та... Фарон. Сæрды. Парчы. Фондзыссæдз азы куы фæцæра, уæддæр уыцы æнахуыр изæр нæ фæрох кæндзæн...

Фæталынг. Изæрмилы сау фæлм йæхи æруагъта. Парчы чи тезгъо кæны, уыдон цырагъты рухсмæ куы бæлвырдæй разынынц, куы та аууæтты хуызæн.

Рух ма уыди, зæгъгæ, уæд Тамерлан Оксанæйы йæ хъæбысмæ сисын нæ бауæндыдаид. Æвæццæгæн, æгæр, æгæр æфсæрмыгæнаг у. Цæй, æфсæрмы дæр хъæуы, цыппæркъахыгтæй куы нæ у, мыййаг.

Фæцæуынц. Парчы стырдæр хидмæ бахæццæ сты. Цас стыр у! Йæ дæргъ – дæс-дыууадæс метры, фынддæс дæр фæуæд, йæ бæрзæнд – иу-æртæ метры. Æрлæууыдысты. Тамерлан чызджы уæхсчытыл йæ къухтæ æрæвæрдта æмæ загъта:

– Оксанæ, æз дæ ацы хиды сæрты фистæгæй цæуын нæ ауадздынæн. – Æвиппайды уыцы хъуыды йæ сæры кæцæй фегуыр, уый ныр дæр нæ зоны.

Чызг æм скаст, дисгæнæджы каст:

– Дыууæ бæлоны фестдзыстæм æмæ йæ сæрты атæхдзыстæм.

– Æз дæ ма хъæбысы ахæсдзынæн. – Æмæ йæ сиса. Уый уыд æнахуыр рог, йæ уæз ын не ‘нкъардта. Æнхъæлдта: Оксанæ йæхи атондзæн, æрдæгталынджы æрбайсæфдзæн. Нæ. Стæй Тамерлан уый æрбайсæфын уагъта? Чызджы рахиз цонг æрæнцæд йæ бæрзæйыл, иннæ – йæ уæхскыл, цыма йæ хъæбыс æрбакодта, йæ риуыл æмбæлд Оксанæйы зæрдæйы тæлфт. Фыццаг... фыццаг хатт æм уыд Оксанæ афтæ хæстæг. Оксанæ цæмæн – сылгоймаг. Йæ буар ын алы стъæлфæй дæр æнкъардта. Цыма йæ сæр зилы, цыма хид йæ быны фæтасынмæ хъавы, цыдæр уысм-иу æм афтæ фæкаст. Хид – лæгъз, æмæ йæ уыдта, каст æм, фæлæ уæддæр тарст: йæ къах куы бакъуыра æмæ куы

ахауа, Оксанæ йæхи куы ныццава. Йæхæдæг цыфæнды цафæн дæр бабыхстаид. Уымæн æмæ уый хъуыды кодта æрмæстдæр Оксанæйыл. Уый хиды сæрты йæ хъæбысы фæцайхаста зæххон зæды. Æмæ йыл хæцыди фидар. Тарст: æнæнхъæлæджы йæ æгæр куы æрбалхъива, куы йæ фæриссын кæна. Уый – уалдзыгон дидинаæджы хуызæн – тæмæссон. Тамерлан уыд дунейы адæмæн сæ тæккæ амондджындæр. Уыцы амондæн абарæн ис, уæд... Уымæн абарæн ницæимæ ис! Амонд... Æмæ амонд цы у? Нæ йæ зоны. Фæлæ – зоны! Оксанæйы куы федта, уæдæй фæстæмæ цары цъæх уалдзæджы, зымæгон дæр цары хъарм бæстæйы. Æмæ, æвæццæгæн, амонд уый у.

Парчы уыцы хид... Парк уыцы рæстæг, уыцы афон куыд вæййы, афтæ: адæмæй, уæлдайдæр фæсивæдæй, æмызмæлд кодта: хъæлдзæг ныхас, æнæмæт кæл-кæл, фæсарæйнаг сонт музыка. Фæлæ Тамерланмæ ницы хъуыст. Уымæ хъуыст æрмæстдæр йæ зæрдæйы гуыпп-гуыпп, цыма поезд æрбацауы. Уымæ æрмæстдæр хъуыст Оксанæйы гыццыл зæрдæйы тæлфын. Æмæ цыдæр уысм арвы æрттывдау йæ сæры атахт: сæ зæрдæтæ кæрæдзимæ фæндаг агурынц, риуыгуыдыртыл сæхи хойынц.

Ехх! Куыд цыбыр разынд парчы уыцы хид! Цæй дыууадæс-фынддæс метры! Иу къæхдзæф. Цæстыфæныкбуылд. Китайы, Тамерлан æй интернеты бакаст – дунейы тæккæ даргъдæр хид – Ханьчжоу – æртын æхсæз километрæй даргъдæр, æмæ, бæргæ, парчы уыцы хид уый дæргъæн куы уыдаид. Бæргæ, Тамерлан Оксанæйы уыцы хиды сæрты куы фæцайхастаид. Фæлæ йын, æвæццæгæн, уый дæр цыбыр разындаид.

Оксанæ Тамерланы хъæбысæй æргæпп кодта. Йæ къæхтыл – бæрзонд лыстæгзæвæт туфлитæ, фæлæ сæ хъæр нæ райхъуыст. Æмæ бумбулы йæхи зæххыл куы ‘руадзы, уæд дзы исты уынар райхъуысы?

Чызг æм кæсы. Цыдæр æнахуыр каст: дæргъвæтин, ком-коммæ... Цыма йæ фыццаг хатт федта. Цыма... Ныртæккæ йын йæ русæн аба кæндзæн. Тамерлан Оксанæйы къухтæ йæ уæхсчытыл æрæвæрдта. Æдæгдæр, йæ цуры зæххон адæймаг нæ лæууы, фæлæ уæларвон зæд. Кæс æмæ йæм кæс. Чызг æм йæхи æрбахæстæгдæр кодта æмæ... Йæ цæхæр былтæ Тамерланы былтыл амбæлдысты. Нæ! Ссыгъдысты. Фыццаг... фыццаг хатт ын аба кодта Оксанæ йæхæдæг. Кардзыд нæлгоймаг æмæ сылгоймаг сæ цурты куыд ацыдысты, куыд сæм бакастысты, уый нæ

бафиппайдтой. Тамерлан йæ мидбынаты лæугæйæ баззад: фын уыны æви... Оксанæ йæ сæр Тамерланы уæхскыл æруагъта, йæ цæсгом лæппуйы дæллагхъуырмæ ныххъывта. Тамерлан æрчы-цыдта. Нæ! Фын нæ уыны. Парчы хидыхъус лæууынц æрыгон чызг æмæ лæппу! Оксанæ æмæ Тамерлан. Ныр та лæппу æрба-хъæбыс кодта чызджы, йæ былтæ судзынц чызджы былтыл, йæ дæллагхъуыр. Кæм сты? Ацы зæххыл æви æндæр дунейы? Æмæ ацы зæххыл ахæм амонджын уæвæн и? Оксанæйы цæстытæ... Цæссыгтæ? Оксанæ кæуы. Æмæ – цæмæн? Цы кæны? Тамерланæй исты æнæууылд ныхас схауд, мыййаг? Къуыбар цæссыгтæ чызджы рустыл рухс фæд уадзынц.

– Оксанæ?.. Оксанæ, цы кæныс?

– Æз... Æз дæн дунейы тæккæ амонджындæр адæймаг, – æмæ цины цæссыгтæ чысыл стъалытау згъæлдысты йæ сау хъоппæг цæстытæй. Цыдæр уысм Тамерланмæ дæр афтæ фæкаст, цыма уымæн дæр йæ цæстытæ доны зылынц. Æмæ уый йæхи скæуын нæ бауадздзæн.

– Чидæр æрбацæуы, – чызг фезмæлыд. Тамерлан Оксанæйы не суадзид, дæ хъæбысы йæ æрбакæн æмæ райсоммæ дæр афтæ лæуу.

Лæппу æмæ чызг фæцæуынц. Æмæ сын цъæх арвыл фыццаг стъалытæ, ноггуырд мæй æмæ парчы цырæгътæ сæ фæндаг рухс кодтой. Уæвгæ, уыдон сæхæдæг уыдысты дыууæ æхсидавы, дыууæ стъалыйы, æмæ æнæхъæн парк дæр сæ рухсæй ныррухс.

...Студенттæ фæкъордтæ-къордтæ сты. Лæппу æмæ чызг дыууæйæ аздадысты. Æмæ æрмæст уыдон нæ: Алан æмæ Ларисæ дæр фæхицæн сты. Сæ курсы ма... Генæ æмæ Наташæ дæр... Адæмæй цы бамбæхсдзынæ? Стæй, Тамерлан æмæ Оксанæйы æхсæн цы зæрдæйы ахастдзинадтæ ис, уыдонæн басусæггæнæн ис? Стæй сæ сусæг кæнын хъæуы! Лæппу æмæ чызг сæ алыварс цымыдисæй кæсынц.

Сæ ахуыргæнæг Мысост цалдæр студентимæ уирагдурæй амад пырхытæ, æрдæгкалд систы æмæ мæсгуыты фæстæйæ нал зынынц.

Фыдæлтыккон мæсгуытæ! Цымæ, цæйбæрц диссæгтæ федтой сæ царды дæргъы? Ницыуал сæ баззад, цыма сын сæ сæртæ ракъуырдауыд, уæнгтæхъуаг æмæ цæнкуылтæ, нызгæлæнтæ сты, дургай кæнынц. Сидзæртæ, уæддæр сæрыстырæй фæйнæрдæм фæлгæсынц. Æмæ Тамерланмæ афтæ кæсы: уыдон

сты ифтонг, ǣнабасǣтгǣ хǣстонтǣ, знаг куы ǣрбабырса, уǣд та се ‘мбǣрц слǣудзысты ǣмǣ адǣмы сǣ фидар риутǣй бахъахъ-хǣндзысты. Уǣнгтǣ хъуаг ǣмǣ цǣнкуылтǣй дǣр адǣймаджы ǣгǣрон ныфс уадзынц.

Тамерлан йǣ риуыдзаг ǣхсызгонǣй сулǣфыд, йǣ уǣнгтыл схǣцыд: ацы ран уый дǣр йǣхимǣ бǣрзонддǣр, уǣнгджындǣр, бǣзǣрхыгдǣр кǣсы. Ǭмǣ цымǣ Оксанǣ уый нǣ фиппайы? Лǣппу йǣхимидǣг йǣхиуыл бахудт: хъуыдытǣ, хъуыдытǣ...

– Цымǣ, ацы мǣсгуытǣ кǣдыккон сты? Цы дур-уды фидар сын ис.

– Ǭрдǣгкǣлдтытǣй дǣр куыд рǣсугъд сты, – чызг сыл цымыдисǣй йǣ цǣстытǣ хǣссы. Лǣппу Оксанǣйы йǣхимǣ раразылдта:

– Уǣддǣр, ацы дунейы дǣуǣй рǣсугъддǣр ничи ǣмǣ ницы ис.

– Таму...

Лǣппу чызджы рустыл йǣ уырзтǣ ǣрхаста. Оксанǣ йǣм «Таму», зǣгъгǣ, куы фǣдзуры, уǣд ын ǣнахуыр ǣхсызгон вǣййы. Сǣ бинонтǣ дǣр ǣй афтǣ хонынц. Йǣ фыдымад Бабу йǣм куы рахъǣр кǣны: «Таму, кǣм дǣ?», «Таму, рауай-ма!» кǣнǣ «Таму, дǣ хǣринаг ныуазал», уǣд ын цыдǣр ǣнахуыр ǣхсызгон вǣййы.

Лǣппутǣ ǣмǣ чызджытǣ апырх сты, сǣ фылдǣр нал зынынц. Ǭмǣ дард нǣ ацǣудзысты.

– Мах та уǣртǣ уыцы фахсы фǣстǣмǣ ацǣуǣм, ǣмǣ-иу нǣ агурант, – Тамерлан йǣ къухǣй сǣ бакомкоммǣ къǣйдур хохы фǣстǣмǣ ацǣмыдта.

– Нǣ ахуыргǣнǣг нǣ агурдзǣн, стǣй не ‘мбǣлттǣ дǣр цы ахъуыды кǣндзысты...

– Кǣй цы фǣнды, уый хъуыды кǣнǣд.

– Нǣ, Таму, уый раст нǣу.

Лǣппу чызгмǣ бакаст: зондджын... зондджын чызг у Оксанǣ. Дǣ фыдгул адǣмы дзыхы бахауа, уасǣгыл саргъ авǣрдзысты, иу ыл къухтǣ асадздзǣн, иннǣ – къǣхтǣ, дам-думтǣ алырдыгǣй ивылдзысты. Ǭппǣты растдǣр ǣмǣ сыгъдǣгдǣр адǣймаджы дǣр цъыфы сǣвдулдзысты. Нǣ, Тамерлан уыцы бар никǣмǣн ратдзǣн, йǣ зǣрдǣ Оксанǣйǣн ǣдзухдǣр зǣгъы хорздзинад. Уымǣн ǣмǣ Оксанǣ у дунейы тǣккǣ растдǣр ǣмǣ сыгъдǣгдǣр адǣймаг.

– Цом, – чызг фезмǣлыд, – не ‘мбǣлттǣ нǣ ǣгǣр адард сты.

– Цом. – Ǭмǣ фǣцǣуынц. Сǣ ахуыргǣнǣг Мысост дǣр

студенттимæ ис. Йæ цæстытæй сæ уæгъд нæ уадзы. Уый уыдонæй абон алкæй тыххæй дæр дзуапп дæтты, æмæ дзы чи кæм и, уый хъуамæ зона, йæ зæрдæ сæм ма ‘хсайа. Æмæ гыццыл сывæллæттæ сты? Цæмæй сын тæрсы? Фæдзæгъæлæй?.. Æмæ ам хъуамæ куыд фæдзæгъæл уой? Рахауынай?.. Æмæ хъуамæ ахæм бæрзонд айнæг къæдзæхмæ чи схиза, æмæ рахауа? Ибрагимы фырт ма тыхсæд, йе студенттæн ма тæрсæд, дзæнæты бынаты сты æмæ уый дæр йæ зæрдæйы дзæбæхæн баулафæд.

– Диссаджы бæстæйы цæрæм, – Тамерлан та зыдæй йæ алыварсмæ кæсы, йæ цæстытæ иу хохæй иннæ хохыл зылынц, иу цъитийæ иннæ цъитимæ тæхынц, алыхуызон бæлæстæ, къутæртæ æмæ кæрдæджытæй æмбæрзт уæлвæзтæ æмæ дæлвæзтыл æруайынц. Ахæм рæсугъддзинад нырмæ дæхи цæстытæй ма фен? Худинаг. Æгæрон цъæх арв. Ирд. Сыгъдæг. Иу къæм дзы уæд та хæснагæн куы разынид. Ам арв дæр æндæр у: горæты арвæй сыгъдæгдæр æмæ ирддæр, цыма стыр курдиатджын нывгæнджы конд у. Æнæкæрон дуне. Цæргæс фест, æмæ арвыхъæбысы зилдух кæн. Цъæх арв – урс гæххæтт, æмæ йыл, æппæт адæмтæм дæр куыд зыной, ахæм рæсугъд, цæхæркалгæ дамгъæтæй исты ныффысс. Тамерлан ныффыссид æрмæстдæр иу дзырд – «Оксанæ». Уадз, иууыл адæмтæ дæр æй кæсæнт. Лæппу та йæхимидæг йæхиуыл бахудт: чысыл сывæллоны хъуыдытæ. Уый та лæг у, йæ нудæсæм азы бацыд. Йæ цæстытæ чызгыл æрæнцадысты: æмæ, зæгъæм, Тамерлан цæргæс фестад, арвы хъæбысмæ стахт, уæд хъуамæ Оксанæ ам баззайа? Нæ! Тамерланы æнæ Оксанæ дунейы ницы хъæуы, æдзухдæр хъуамæ иумæ уой.

– Оксанæ, гъеныр æз истæмæн бæззын? Ацы рæсугъддзинадæй дæхи æнæхай кæн, цыма горæтæй мин километры дарддæр у. – Æмæ ныр дæр, Оксанæ нæ цыд, зæгъгæ, уæд исты æфсон ссардтаид. Æвæццæгæн, фæзиланты æгæр уæззау у.

Лæппу йæ цымыдис цæстытæ йæ алыварс хæссы. Хохы айнæг цъушпытæ арвы сныхстысты, æмæ афтæ зыны, цыма арв уыцы цъушпытыл æнцайы, уыдон æй уромынц. Æнусон цъититæ хуры тынтæм цæхæр калынц, хуры тынтæ сæ схъиуынц, æмæ цыдæр уысм цæстытæ атартæ ваййынц. Тамерлан, фæсивæд сæрдæгон цы къепкæтæ дарынц, хуымæтæг сырх хъуымацæй хуыд – бейсболкæ, хорз аууон куыд кæна, ахæм йæ сæрыл æркодта. Фæлæ йæ фелвæста.

– Оксанæ, хур дæ нæ хъыгдары? – Чызг цы зæгъдзæн, уымæ нæ банхæлмæ каст: йæ бейсболкæ йын йæ сæрыл æркодта. – Цы рæсугъд дæ, уымæй ноджы рæсугъддæр фæдæ.

– Адæймаг цæмæй фæфидаудзæн, уый бæрæг нæу. – Оксанæ ныххут. Йæ худыл йе ‘нгуылдзтæ ахаста. Стæй йæ хызынмæ нывнæлдта, урс-урсид хъуымацæй хуыд бейсболкæ систа æмæ йæ лæппуйы сæрыл ныккодта. – Уæдæ уый та – дæуæн.

– Мæнæн?..

Ахæм худтæ бирæ и, алыхуызæттæ. Фæлæ Тамерлан ахæм урс-урсид хъуымацæй хуыд фыццаг хатт уыны. Систа йæ йæ сæрæй æмæ йæм кæсы: адæймаг æм бавналын нæ уæнды: исты фæд ыл куы аззайа, куы счъизи уа. Цы æнахуыр урс у!

– Мæ лæвар дын, – чызг лæппуйы ногæлвыд сæрыл йæ уырзтæ, йе ‘нгуылдзтæ ахаста. Хъæдабæ фæлмæн æнгуылдзтæ, хъæдабæ уырзтæ. Тамерланы цæнгтæ чызгыл æрбатыхстысты. Се ‘мбæлттæ сæм кæсынц æви нæ?.. Кæсæнт сæм! Абон Оксанæ æмæ Тамерланы бон у. Абон æнахуыр бон у. Се ‘нкъарæнтæ – Ногбоны æхсæвы æргытау... Æнкъарæнты арт... Æмæ, цымæ, искæд ахуысдзæн?.. Никæд!

– Оксанæ, цал азы цæрдзыстæм?

– Бирæ, бирæ.

– Абайты Вассойæ дæр фылдæр.

– Æмæ цæрынæй никæд сфæлмæцдзыстæм.

Кæрæдзийæ фæиртæстысты. Оксанæйы хъоппæг цæстытæ йын дзурынц: «Абон æгæр... æгæр суагътам не ‘нкъарæнты рохтæ». Хорз, хорз, Тамерлан сыл æрхæцдзæн. Æмæ уыдоныл æрхæцæн и? Уыдоны æрцахсæн и? Уыдонæн бауромæн и?

Се ‘мбæлттæ гæлæбутæ фестадсты – горæтæй раирвæзтысты æмæ... Чи дзы дидинджытæ тоны, чи кæрдæджытæ. Чидæртæ та, гыццыл сывæллæтты хуызæн, куы иуырдам азгъорынц, куы иннæрдæм, кæрæдзийы сурынц, кæрæдзийы ахсынц, чъыллппытæ кæнынц. Лæппутæ æмæ чызджытæй чидæртæ цъæх нæуыл бадынц, цъæх нæууыл сæхи ауагътой. Цъæх нæууыл нæ, фæлæ цъæх гауызыл. Æфсæрмы нæ кæнынц, уæд сæ дзаумæттæ раласиккой æмæ дзæгæрæг хурмæ сæхи судзиккой. Ацы уæлдæф... Тамерлан куы сулæфы, уæд уæлдæф рæуджыты нæ, фæлæ æнæхъæн буары дæр ахъары. Цыма уæлдæф не сулæфы, фæлæ, комы куы æрбауадысты, уæд дон цы æхсæрдзæнæй ба-нызтой, уыцы донæй нуазы.

...Шофыр æхсæрдзæны цур автобус баурæдта, дзурын ын нæ бахъуыд. Цалдæр рог хæдтулгæйы дзы раарæнхъ. Шофыртæ дæр æмæ фæндаггæттæ дæр æхсæрдзæны донæй баназынц, сæ пластмассæйæ конд æвгты дзы ныккæнынц æмæ дарддæр сæ балцы кой кæнынц. Искуы-иу хæдтулгæйæ фæстæмæ иннæтæ иууылдæр æрлæууынц. Шофыртæн, æвæццæгæн, ацы бынат зындгонд у, æвæццæгæн сын кувæндонæ хуызæн у.

Фыййагдон фæндаджы былгæрæттæм лæбуры, дуртæ æмæ къардиутыл йæхи хойы, размæ йæхи æппары, куы иуырдаæм фæзилы, куы иннæрдæм, уылæнтæ кæрæдзийы сурынц, ссонт сты, сæ фынк сæ сæрмаæ сбадт, кæрæдзийы сæрты хауынц. Фыййагдон фыцы, цас стыр у, фæлæ – налат, знæт. Фырналатæй йæхи былгæрæттыл хойы. Æмæ æнæрцæф кæй у, уый йæ кæны ноджы рæсугъддæр, цымыдисагдæр.

Тамерлан æмæ Оксанæ Фыййагдонмæ кæсынæй никуы бафсæддзысты, фæлæ æхсæрдзæн... Йæ цуры лæуу æмæ йæм кæс æмæ кæс. Чызг йæ армытæппæнтæй къусгонд ацарæзта æмæ йæ æхсæрдзæнмæ бадардта, уайтагъд æхсыры хуызæн урс донæй йæ былтæй акалд. Тамерланмæ разылд:

– Ды уал аназ.

– Æз? – лæппу уый æнхъæл никуы уыд, æмæ йæ уарзон чызджы армыдзыхъхъæй искад дон нуаздзæн. Æмæ дзы дон нæ, фæлæ фæтæген куы уайд, марг, уæддæр æй баназид. Нæ! Нæ! Оксанæйы армытæппæнтæй дзæм-дзæмы дон æвзæры. Цы хæрзад, цы адджын у! Лæппу йæ къæхты бынæй сулæфыд.

– Дон нæ, фæлæ... Цы йæ схонон – нæ зонын, буары хъары. Ноджы дæ армыдзыхъхъæй... – Кæрæдзимæ худынц.

Оксанæ йæхæдæг дæр йæ армытæппæнтæй къусгондæй дон банызта. Аззад ма дзы, æмæ дзы йæ цæсгом асæрфта, цыма йын йæ акалын æвгъау кæны. Уый хуымæтæджы дон нæу, фæлæ æвдадзы хос. Се ‘мбæлттæй кæмæдæрты афтид æвгтæ, иуæй-иутæм та ма дзы суанг пластмассæй конд агуывзæтæ дæр разынд; æвæццæгæн, æхсæрдзæны цур æрлæудзысты, уый зыдтой æмæ семæ рахастой. Æвгтæ, агуывзæтæ къухæй-къухмæ цæуынц. Чызг йæ дзæкъулæй тархуны авг систа æмæ йæ акалдта:

– Ацы æхсæрдзæндонæ цур ад нал скæндзæн. – Авг уайтагъд æрвхуыз донæй айдзаг. Ахуыпп дзы кодта. Цалдæр æртахы урс фæрдгуытæй йæ роцъойыл æруад. Тамерлан... асæрфид сæ, æмæ сæ алыварс адæм цы зæгъдзысты? Æмæ цы зæгъинаг сты?

Лæппу йæ уырзтæй чызджы былтæ æмæ роцъо хъавгæ, фæлмæн, цыма гыццыл сывæллон уыд, афтæ асæрфта.

Алæмæты бынат. Ам чи æрлæууы, æвæццæгæн, уыдоны ар-дыгæй ацæуын нал фæфæнды. Фæндаггæттæ сæ алыварс цымыдисæй кæсынц.

– Цымæ ацы æхсæрдзæн кæм райдыдта? – Тамерлан ын йæ цæстытæй йæ гуырæн агуры.

– Кæм? – Дон кæцæй кæлы, уырдаæм, хæрдмæ кæсы Оксанæ дæр. Фæлæ йæ нæ арынц, нæ йыл хæст кæнынц. Бæлæсты къалиуты, къудзиты æмæ астаумæ кæрдæджы фæстæ йæхи баау-уон кодта. Æви цæстдзыдæй тæрсы æмæ адæмы цымыдис цæстытæй йæхи бамбæхста? Кæм разынд, уырдыгæй дурæй-дурмæ хауы, гæпп кæны, бынмæ йæхи æппары. Æмæ дон у, фæлæ доны хуызæн нал у. Æхсыр. Æхсæрдзæн зары, æмæ йæм хъус æмæ хъус.

– Нæ къам иумæ сисæм. – Тамерлан, сæ курс ам иумæ сæ къам кæй сисдзысты, стæй цалдæр хуызы, къордтæ-къордтæй, ууыл дызæрдэг нæ кæны, фæлæ Оксанæимæ... Хъуамæ ацы ар-гъæутты бынаты дыууæйæ иумæ сæ къам сисой. Уадз æмæ ацы уысм æнустæм баззайæд. Рацæудзæн рæстæджытæ æмæ сæ цот æмæ сæ цоты цотæн ацы къамтæ æвдисдзысты, ацы къамтæ суыдзысты истори, се ‘взонг бонтæн æвдисæн. Иумæ ма цалдæр хатты сæ къам систой. Тамерланмæ иууыл къамтæ дæр хорз кæсынц, фæлæ уæлдай тынгдæр йæ зæрдæмæ цæуы, Фæском-цæдисы парчы кæй систой, уый...

Бæлас æртасыд, цыма фæллайгæ бакодта, зæхмæ йæхи ива-зы. Оксанæ æмæ Тамерлан сæ цæнгтæ фæйнардæм аппæрстой, сæ риутæ бæласыл æруагътой. Æмæ афтæ зыны, цыма ныртæккæ сæхи бæласæй атондзысты æмæ цъæх сыфтæрты æхсæн сленк кæндзысты. Дыууæ маргъы – стæхынæввонг.

Оксанæ иунæгæй ист кæм у, Тамерланæн йæ телефоны ахæм къамтæ дæр ис. Иу æмæ дыууæ нæ. Цалдæр. Бирæ. Кæм лæугæйæ, кæм бадгæ кæны, кæм Терчы былгæратты фæцæуы, кæм цыдæр фыссы...

Лæппу чызгмæ бакаст. Кæсы йæм, фæлæ хъуыды та йæ Ба-буйыл кæны. Ацы хистæртæ, уæлдайдæр сылгоймæгтæ, цы нæ зонынц, ахæм ницы и. Бабу, Оксанæйы къамтæ Тамерланы те-лефоны сты, уый цæмæй базыдта – марадз æмæ йæ фæрс. Кæд, мыййаг, Тамерлан къамтæм каст æмæ сæ йæ фыдымад кæцæйдæр

ауыдта. Кæд, мыййаг, йæ телефон хæдзары аздад æмæ Бабу цыдæр кънопкæтæ нылхъывта – барæй æви æнæбары – Хуыцау йæ зонæг, æмæ Оксанæ фæзынд иу ран, иннæ ран...

Тамерлан цалдæр боны размæ хъæуы уыд. Бабу кæрты къуымы дынджыр æнгуз бæласы бын даргъ бандоныл йæхи æруагъта æмæ дзуры:

– Таму, ма къона, ма фарсмæ абад.

– Бадын, бадын, Бабу, – æмæ сбадт. Фыдымад æм йæхи æрбахæстæг кодта, йæ зæнгыл ын йæ къух æрæвæрдта æмæ загъта:

– Дæ телефон къамтæ фæисы?

– Цæуылнæ, цæуылнæ Бабу, исы.

– Æмæ дын дзы ныр дæр исты къамтæ ис?

– Ис, ис, Бабу, æмæ цы? – Йæ фыдымад æй цыдæр æнахуыр фæрстытæ кæны. Йæ телефоны кæйдæрты хуызистытæ ис æмæ... Зæронд ус дзы цыдæр æмбæхсы, æргом нæ дзуры. Кæсы йæм. Кæсы йæм æмæ йæ цæстытæ Бабуы хъæлæсæй дзурынц: «Таму, ма къона, мацы ма басусæг кæн, мах æхсæн хъуамæ сусæггаг мацы уа». Æмæ уый Бабуыæ никæд ницы басусæг кодта, стæй нæ басусæг кæндзæн.

– Таму, ма къона, – йæ къæхты бынæй ныуулафыд зæронд ус. Æхсызгон улафт. Йæ мигъбадт цæстытæ фæрухсдзаст сты. – Уыцы чызджы къамтæ-ма мæм равдис. Фенон æй.

Тамерлан æдзæмæй баззад, ауазал, йе ‘взаг асур. Оксанæйы къамтæ? Æмæ сын Бабу цы зоны? Уæд та сыстид, ныхас æндæрырдæм аздахид... Уæд та йæм йе ‘мкурсонтæй искæй къам равдисид?.. Уæд та йын зæгъид: «Иу чызджы къам дæр мæм нæй». Æмæ йæ куыд асайа; Бабу, йæхиуыл куыд æууæнды, ууыл дæр афтæ æууæнды. Зæронд ус ын цыма йæ хъуыдытæ бамбæрста, фенкъардхуыз, афтæмæй дзуры:

– Æмæ дæ кæд нæ фæнды, уæд...

– Бабу, цæмæн зæгъыс? – Уый йæ Бабуы нæ асайдзæн. Ницы хуызы! Уый йæ Бабуы зæрдæхудты нæ бацæудзæн. Телефон йæ дзыппæй систа. Йæ фыдымад æм ноджы хæстæгдæр æрбадт. Цы у, уымæй иууылдæр цæстытæ фестад æмæ Оксанæйы къамтæм кæсы. Телефон йæхимæ куы хæстæгдæр æрбакæны, куы дарддæр.

– Æгæр тагъд сæ ма фæлдах.

Нæ, Тамерлан сæ æгæр тагъд нæ фæлдахы. Иугæр æм къамтæ

æвдисы, уæд... Æмæ лæппу Оксанæйы хуызистытæ ноджы сабырдæр фæлдахы. Уадз, Бабу йæ чындзаджы къамтæм, куыд æй фæнды, афтæ кæсæд. Лæппу аивæй йæ фыдымадмæ бакæсы: цымæ, цы хъуыдытæ кæны, цымæ, Оксанæ йæ зæрдæмæ цæуы? Чындзæн ын бæззы? Зæронд усы мигъбадт цæстытæй рухс кæлы, йæ 'нцъылдтæ цæсгом бахъæлдзæг, æмæ уый Тамерланæн æхсызгон у. Æмæ цæуыннæ цæуа Бабуы зæрдæмæ Оксанæ? Уый уыны дунейы тæккæ рæсугъддæр æмæ сыгъдæгдæр адæймаджы.

Фæстаг къам афæлдæхтой, уæддæр ма фыдымад æнцæд бады. Æрæджиау йæ сæр Тамерланмæ разылдта æмæ дзуры:

– Уæдæ азтæ куыд тагъд гæпп кæнынц. Таму, мæ къона, куыд мын алæг дæ, уый нæ бамбæрстон. Æз ма дын рæзинаг лæппу æнхъæл уыдтæн, ды та... – йæ аууонæй дæр æфсæрмы чи кæны, уыцы сылгоймаг йæ хъуыды кæронмæ нал загъта, фæлæ йæ Тамерлан хорз бамбæрста: Бабу ма йæ фырты фырты гыц-цыл лæппу æнхъæл уыд, уый та... ныр усгур у.

– Бабу, о Бабу, æз нырма цæй лæг дæн.

– Уый æз зонын, зонын, мæ къона, – æмæ йæхи Тамерланмæ бакъул кодта. – Æмæ бæрæг у: хорз чызг у, сыгъдæг, æнæхæлд, иу ныхасæй, хæдзары чызг. Йæ цæстыты йын иу æмбæхст хъуыды нæ бафиппайдтон.

Тамерланы Бабу цы зондджын у! «Рæстдзинад» æмæ «Мах дуг» дамгъæгай кæсы, афтæмæй цыма ахуыргæндты фыст чингуытæ фæкаст, цыма Достоевскийы уацмыстæ фæстаг сыфы онг зоны.

– Бабу, дæ хуызæн зондджын адæймаг ацы зæххыл нæй!

– Æмæ, Таму, мæ къона, амондджын ут. Ацы чызгæн мæ йæ ном æрбайрох...

– Оксанæ. Æмæ йæ куы нæ зыдтай...

– Тынг рæсугъд ном у, йæхи хуызæн. Æмæ мæн дæр уыцы хорзæх уæд, уæ чындзæхсæв уын куыд фенон. Зонгæ та йæ цыдæр хуызы кодтон...

Лæппу ахъуыды кодта: йæ ныхас æгæр къæйных уыдзæн, фæлæ...

– Фендзынæ, Бабу, фендзынæ.

Зæронд ус сыстад, разылд æм æмæ дзуры:

– Æрмæст, кæрæдзийы хъахъхъæнут, цард хъахъхъæнын хъæуы, кæрæдзийы зæрдæхудты макуы бацаут.

Тамерлан йæ фыдымадмæ бахудт. Нæ! Ахæм Бабу никамæн и.

Чындзæхсæв... Тамерлан ууыл нæма хъуыды кодта. Бабу йын афтæ куы загъта, уæд ма дыккаг курсы ахуыр кодта æмæ йын уæд раджы уыд. Ныр æртыккаг курсы студент у. Цымæ, Оксанæ та цы хъуыды кæны? Фыццаг кæнæ дыккаг курсы ахуыр гæнгæйæ чи смой кодта, кæнæ ус чи ракуырдат, ахæм лæппутæ æмæ чызджытæ иу æмæ дыууæ не сты.

Оксанæ, куыд ничи йæ бафиппайа, афтæ Тамерланы фарс фелхыскъ кодта:

– Таму, цымæ, кæм дæ?

– Дæ фарсмæ.

– Дæ хъуыдыты та?

– Дæ фарсмæ... – Тамерлан æфсæрмы нæ кæны, уæд æй æрбахъæбыс кæнид, фæлæ се ‘мкуронтæ сæ алыварс æгæр бирæ сты æмæ йæ йе ‘фсарм уромы. Абон æнахуыр бон у. Абон хъуамæ кæрæдзийы зæрдæты дуæрттæ кæронмæ байгом кæной. Æмæ уыдонæн кæронмæ байгомгæнæн и? Æмæ-гъа, æмæ-гъа. Бабуыи сæ чындзæхсæв фенын тынг фæнды, æвæццæгæн, уый у йæ царды фæстаг бæллиц. Æмæ... Æмæ, цымæ, Оксанæ та цы хъуыды кæны? Фæстæдæр æй бафæрсдзæн. Уый...

...Чындзæхсæв. Тамерлантæн сæ горæтаг, æртæуæладзыгон фатеры нæ – хъæуы, Бабуыи хæдзары. Тамерлан æмæ Оксанæйы æмбæлттæ – университеты кафджыты ансамблы фæсивæд – гуыпхъазт сарæзтой. Лæппутæ кæрæдзийы ивынц: адæмы йæхимæ тынгдæр чи æркæсын кæндзæн, рæсугъддæр, хуыздæр чи ракафдзæн, ууыл ерыс кæнынц. Тамерлан дæр ракафид «Симд» кæнæ «Хонгæ»... Оксанæимæ. Фæлæ ныртæккæ уымæн кафæн нæй. Уый... Къухылхæцæг æмæ æмдзуарджын Оксанæйы æрбакæнынц. Йæ разгæмттæ йыл цы хорз фидауынц. Æлвæст. Рæхснаг. Бæрзонд. Йæ камари рон цæхæртæ калы, йæ риуыгънæджытæ ферттивынц. Уатмæ йæ бакæндзысты, мыдыкъус æм ратдзысты, æмæ дзы æппæты фыццаг авæрдзæн Бабуыи. Æмæ уымæн æмбæлы, уый Тамерланы Бабу у, дунейы æппæты хуыздæр Бабу.

– Мыды хуызæн адджын цард фæкæн дæ цæрæн бынаты, – æмæ йæм фыдымад йæхи сиваздзæн, кæрæдзийæн ахъæбыс кæндзысты. Æхсызгон хъæбыс.

Бабу... Бабу æрбацæуы... Тамерланмæ. Мæстджынай. Цалдæр хатты дзырдта: «Чындзæхсæвы рæстæг усгурæн сæхимæ, сæ хæдзары уа, уый не ‘мбæлы. Хъуамæ уа къухылхæцæг кæнæ

æмдзуарджынмæ, кæнæ сыхæгтæй, кæнæ йе ‘мбæлттæй искæмæ, æмæ йæ изæры уырдыгæй æгъдауимæ æрбакæндзысты». Æнахуыр æгъдауттæ. Æвæццæгæн, Бабуйæ, дыууын фыццæгæм æнусы кæй цæрæм, уый фæрох.

Тамерлан йæ фыдымады ныхасыл дыууæ никæд загъта, фæлæ ныр... О, Бабу, Бабу, ды ма æрыгон куы уыдтæ, уæд, æвæццæгæн, фидыдтой, хъуыдысты уыцы æгъдауттæ, фæлæ ныр... Тамерлан ам нæй, зæгъгæ, уæд, Оксанæ йæ разгæмтты куыд æнахуыр рæсугъд у, уый федтаид? Урс бæлон. Ныртæккæ арвы хъæбысмæ йæхи сисдзæн æмæ... Тамерлан дуне адæмы ‘хсæн иунæгæй аззайдзæн. Нæ! Уыдон кæрæдзиуыл гадзрахатæй никæд рацæудзысты. Никæд! Æнустæм уыдзысты иумæ...

Оксанæ та Тамерланы фарс ныхыскъ кодта, æмæ лæппуйы хъуыдыты хал фескъуыд. Къæрццæмдзæгъд хъазт, Оксанæ æмæ Тамерланы чындзæхсæв, æмæ йæ уарзон Бабу æвиппайды æрбацыдæр сты. Йæ цуры, Хуыцау ацы зæххыл рæсугъддæр цы адæймаджы сфæлдыста, уый – Оксанæ.

– Цæуыл хъуыды кæнын, уый зоныс?

– Нæ зонын, – чызджы цæстытæ дзурынц: «Æмæ мæ цы сусæг кæныс, дæ хъуыды раргом кæн». Уыцы ныхасæн искæй цур зæгъæн нæй, сусæгæй дæр æй нæ зæгъдзынæ. Ау, дыууæйæ иумæ нæ аззайдзысты?

Оксанæ йæ авг æхсæрдзæны донæй байдзаг кодта æмæ йæ дзæкъулы ныппæрста.

– Сбадут! Сбадут автобусы æмæ цæуæм, – хъуысы сæ ахуыргæнæг Мысосты хъалæс. Æмæ студенттæй алчи йæ бынат ахсы. Оксанæ æмæ йе ‘мбал Ленæ куыд бадтысты, афтæ фæрсæй-фæрстæм бадынц. Тамерлан дæр автобусмæ схызти. Фæсте ма бадæнтæ и, фæлæ йæм разæй лæууын хуыздæр кæсы. Иуырдаæм æмæ иннæрдæм акæс, хæрдмæ скæс, алырдæм дæр афæлгæс.

Автобус фезмæлыд, къæдз-мæдзытæ фæндаг сæ йæ фæстæ скъæфы.

...Æмæ ныр Тамерлан æмæ Оксанæ дыууæйæ аздадысты. Ныр? Цас сты ам, хохы, Цымытийы сæрма? Сахат дæр нæ – æмæ се ‘мбæлттæй цалдæр хатты фæхицæн сты. Хæрзаг се ‘мбæлттæ зæгъынц; адон ам кæрæдзийы фыццаг хатт федтой? Фыццаг хатт нæ федтой, фæлæ... Нырæй... нырæй хуыздæр гæнæн нал уыдзæн Тамерланæн йæ сусæг хъуыды раргом кæнынæн.

– Абадæм уал, – цыма, куы сбадой, уæд ын æнцондæр дзурæн уыдзæн, йæ фæнд æнцондæрæй зæгъдзæн...

Æмæ сбадтысты. Сæ быны – цъæхнæууæй гауыз. Сбадтысты фæрсæй-фæрстæм, цыма гыццыл лæппу æмæ гыццыл чызг сты; сæ зæнгтæ размæ адаргъ кодтой. Сæ дзаумæттæ стъизи уыдзысты, исты сыл ныххæцдзæн, уый сæ иуы зæрдæйы дæр не ‘рæфтыд. Сæ дыууæйыл дæр – æмхуызон спортивон дарæс, фарон сæ иумæ балхæдтой. Хорз сыл фидауынц, цыма сæрмагондæй уыдонæн хуыд уыдысты.

– Оксанæ...

– Цы?..

– Оксанæ... чындзæхсæв скæнæм.

– Цы?.. – Чызг æм худы. – Чындзæхсæв?.. – Кæсы йæм. Ницы дзуры. Æмæ цы зæгъа... Ахæм ныхасмæ не ‘нхъæлмæ каст. Иубон ын ацы ныхас æнæ фехъусгæ нæ уыд. Цас зонынц кæрæдзийы? Æртыккаг аз.

...Университетмæ чи бахауд, уыдоны номхыгъд хъусынгæнæн фæйнæгыл бакодтой. Алчи йæхи агуырдат, кæрæдзийы сарты номхыгъдмæ кастысты. Цыдæр рæстæг лæппу æмæ чызг кæрæдзимæ фемдзаст сты. Уый уыд æнахуыр каст. Сæ цæстытæ кæрæдзимæ фемдзаст сты. Хæрз цыбыр рæстæг. Фæлæ уыцы цалдæр уысмы се ‘хсæн цыдæр æрцыд. Æмæ Тамерлан йæхицæн загъта: «Æнæ бацæугæ йæм нæй, йæ ном æнæбазонгæ йæ нæ ауадздзынæн». Æмæ йæм бацыд, ныфсджынай, цыма йæ рагон зонгæ у. Йæ цуры æрлæууыд, йæ къухты уæлæрмттыл ын хион хуызы йæ армытæпæнтæ æрæвæрдта æмæ загъта:

– Тамерлан.

– Оксанæ.

Базонгæ сты тынг æнцонæй, цыма сæ иу дæр æмæ иннæ дæр уыцы фембæлдмæ ‘нхъæлмæ каст. Æмæ цæмæн, Тамерлан уый фæстæдæр базыдта: кæрæдзимæ куы фемдзаст сты, уæд сæ удты, сæ зæрдæты æхсæн, фенæн кæй нæй, басгарæн кæмæн нæй, ахæм хидтæ анывæст.

– Оксанæ, фыццаг курсы чи ахуыр кæны, ахæмтæ дæр ма баиу кæнынц сæ цард, мах та ныр æртыккаг курсы стæм.

– Таму, о Таму, хъусыс мæ? – Чызджы ирд цæстытæй рухс стъæлфæнтæ хауы, йæ цæсгом, куыд рухс у, уымæй ноджы тынгдæр ныррухс. – Таму, нырма нын раджы у чындзæхсæвæн. Æххæст ахуыр фæуæм. Рæстæг уайтагъддæр агæпп ласдзæн.

– Оксанæ, æмæ æз уæдмæ бафæраздзынæн, æнæ дæу нæ амæлдзынæн?

– Таму, бафæраздзынæ.

– Оксанæ, æз университетмæ дæу фенынмæ фæцæуын, – уыцы ныхæстæ, рæсугъд зæгъа, уый тыххæй не схаудысты йе ‘взагæй. Цы бон æй нæ фены, уыцы бон ын цыдæр æгъуыз, æнад ваййы.

– Таму... – чызг æм разылд, йæ армытæпæнтæ, йе нгуылдзтæ йын йæ сæрыл хæссы. Уыцы æнгуылдзтæ, уыцы уырзтæ... Сæ фæлмæн узæлд зæрдæйыл æмбæлы. – Таму, æз... æз... – йæ хъæлæс къæзы, цыма йын уæлдæф нал фæг кæны. – Æз... æз дæ... – чызг йæ сæр бынмæ æруагъта. Йæ сау хъоппæг цæстытæ йын йæ сау цæстыхаутæ амбæхстой. Уый... уый цы зæгъы Оксанæ? Уарзгæ... Уыцы æнахуыр ныхас сæ иуæй дæр æмæ иннæмæй дæр никуыма схауд. Уыцы ныхасæн иннæ ныхæсты хуызæн дзурæн нæй. Уыцы ныхас... Æмæ йæ Тамерлан дæр уарзы, йæхи удæй фылдæр, æппынæдзух ууыл хъуыды кæны. Æппынæдзух æй йæ фынты уыны. Куыд тагъд фæваййынц, куыд! Цыма цæстыфæныкъуылд дæр нæ ахæссынц. Уæддæр зæрдæйы баззайынц.

– Оксанæ... æз... æз дæр дæ мæхи удæй фылдæр уарзын.

Чызджы цæстытæ доны зилынц, æвзист æртæхтæ йæ рустыл уайынц, æмæ сæ лæппу йæ армытæпæнæй асарфы. Оксанæ йæ сæр Тамерланы риуыл æруагъта:

– Таму, æз... æз дæ бирæ уарзын, æнæ дæу мæ цард цард нæу, фæлæ нын чындзæхсæв скæнынмæ нырма раджы у.

– Хорз. Хорз, Оксанæ, æз дæм цасфæнды дæр æнхæлмæ кæсдзынæн, – æмæ йæ æрбахъæбыс кодта, се ‘мбæлттæй сæм кæд исчи кæсы, уæд кæсæд æмæ кæсæд. Тамерлан æфсарм нал зоны, худæнт ыл.

Лæппуйы цæстытæ иу айнагæй иннæ айнагмæ, иу къæдзæхæй иннæ къæдзæхмæ, иу хохы цъуппæй иннæ хохы цъупмæ уайынц. Ехх, ныр хæхтæн сæ тæккæ бæрзонддæр цъуппыл февзæр, Оксанæ – дæ фарсмæ, æрбахъæбыс æй кæн, дæ алыварс æй цъилау ныззил æмæ дæ хъæлæсыдзаг ныхъхъæр кæн:

– Хорз адæм! Оксанæ дæр мæ уарзы!

Тамерлан амондджын у, тынг амондджын. Абон Оксанæимæ сæ амонды бæрæгбон у æмæ дзы уадз йæ зондджын, йæ уарзон Бабу дæр фæхайдджын уæд, йæ зæрдæйы æмбæхст цин æм фæхæццæ уæд. Нырма дæр æм куыд нæ адзырдта.

– Мæ Бабуимæ алы бон дæр аныхас кæнын.

Бабуийæн телефон куы балхæдтой, уæд æм цалдæр бонь нæ бавнæлдта: цы дзы кæны? Цæмæ йæ хъæуы? Цæуылнæ, уыцы кънопкæтыл – бызычъитыл ныххæц-ныххæц кæндзæн! Æнæ уыцы телефон мæрдтæм нæ уадзынц? Уый дын утæппæт цыдæртæ йæ зæрдыл дары? Стæй, æгæр дæр ма йыл сахуыр. Нæ фæлæ, телефон æй йæхæдæг йæхиуыл сахуыр кодта. Ныр æй йæ раздарæны дзыппæй уæлæмæ нал исы.

– Бабу, о Бабу, куыд дæ?

Дзæбæх у, уый кары зæронд ус куыд вæййы, афтæ.

– Бабу, æз кæм дæн, уый зоны? Хохы. Хохы. Куырттаты комы. Ирыстоны рагондæр хъæутæй иу – Цымытимæ бынмæ кæсын. Ам афтæ рæсугъд у, æмæ дзы цæстытæ атонын нæ комың. – Тамерлан, йæ ныхас куыд нæ хъуыса, телефон афтæ йæ армыгъæпæнæй амбæрзта æмæ Оксанæмæ дзуры: – Уæд та йын зæгъин: ацы дзæнæты бынаты бадын дунейы тæккæ рæсугъддæр чызг, дæ чындыг Оксанæйы фарсмæ.

Чызг ын йæ былтыл йе ‘нгуылдзтæ авæрдта: мацы зæгъ, худинаг у.

– Бабу, цы? Ма тæрс, цытæ дзурыс?! Ма тæрс. Цæй уал, æппæтдæр хорз у, тынг хорз! – Ацы хистæртæ диссаг сты: чысыл ницæуыл дæр хъуамæ батыхсой, мæты бын фæвæййынц.

Лæппу æмæ чызг, цыма дзырд бакодтой, афтæ иумæ систадысты. Тамерлан æнцæд лæууы, аджих: уый та куыд? Уымæн уавæн и? Горæты йæ фындзæй нæ фæулафы, цалдæр æртахы дзы хос ныттадз æмæ уæд фегом вæййы, стæй та цасдæр рæстæджы фæстæ æрбахгæны. Диссаг, æнахуыр диссаг: ныр йæхигъдауæй фегом. Афтæ æхсызгонæй фæстаг рæстæг никæдуал улафыд. Æцæгдæр, æнахуыр бæстæм æрбахауд. Æмæ уый нырмæ ма зон. Уымæй дæхи æнæхай кæн. Æмæ та уæлдæф йæ риуыдзаг æхсызгонæй сулафыд.

– Оксанæ, цы, уый зоны? Æмæ дæ нæ бауырндзæн.

– Таму, æз дын дæ алы ныхасыл дæр æууæндын.

– Æнахуыр диссаг, ам мæ фындз фегом, улафын дзы. – Æмæ дзы улафы, æхсызгонæй, æнцонæй. Суанг æм афтæ дæр кæсы, цыма йæ фындзыхуынчъытæ адымсынц, фæдынджырдар, фæуæрæхдар сты.

– Уыцы аллергийæн исты хос скæнын хъæуы.

– Ёмæ йын схос кæндзыстæм. Уый иу у, мах та ныр дыууæ стæм, мах цыфæнды знагыл дæр фæтых уыдзыстæм.

Се ‘мкурсонтæ сæм сæ къухтæ тилинц. Дзурынц сæм. Ёмæ сæм цæуынц, цæуынц. Фæиппæрд вæййынц, æмæ барæй нæ – афтæ рауайы. Ныр нал фæхицæн уыдзысты.

Се ‘мбал лæппутæ æмæ чызджытæ сæм дзырдæппарæн кæнынц:

– Царциаты диссæгтæ, сымах дæр махимæ рацыдыстут?

– Мæнæ ма кæй федтам!

– Уæ алыварс исчи ис?

Уыдон никæй уынынц, сæ цыргъ ныхæстæ сæ хъусты иувæрсты уайынц. Чызджытæй чидæртæ дидинджытæ тоны – сырхытæ, буртæ, цъæхтæ... Чи хуыздæр, рæсугъддæр дидинаг æртонны, уый йæ иннæтæм æвдисы. Хохаг, æрдзон дидинджытæ. Сæ тæф дæр æндæр у, адджын. Ам битъына дæр æндæр тæф кæны. Сæ ахуыргæнæг дзы æнæхъæн уаргъ æртыдта, æвæццæгæн, йæ сыхæгтæн, хионтæн, æндæр уыйбæрцæй цы кæны.

Чидæр бинокль рахаста, æмæ къухæй-къухмæ цæуы. Тамерланмæ дæр æрбахæццæ. Ёмæ нырмæ дæр, арвгæрон къæм фæзынд, уæд æй федтаид, фæлæ ныр æнæхъæн дуне – йæ хæдцур, бавнал æм, дæ уырзтæй йæ басгар. Ёнусон айнæг къæдзæхтæ – йæ фындзы бын, цъититæ цæхæр калынц. Дзæбидыртæ, дам, сæрд цъититы дæлвæзтæм – уазалмæ сæхи айсынц. Тамерлан сæ агуры, кæсы, ныр, дам, дзæбидырты дзуг куы фенид: хизынц, кафынц, кæрæдзимæ бауасынц. Дыууæ дзæбидырæн мæлæтдзаг тох бацайдагъ. Фæстæмæ ацæуынц, стæй топпынæмыгау уыциу тахт раканынц, хæрдмæ фæхауынц æмæ – гуыпп! Ёвирхъау, æнæхатыр цæф. Сæ сыкъаты, сæ сæрты æгъатыр цæфæй, æнхъæлдæн, хох нырризы. Сæ бынæттæ айвынц. Ёмæ та – ногæй. Ёмæ та – ногæй. Иувæрсæй сæм сыл дзæбидыр кæсы. Йæ фидæны хъæбултæн дзы фыдæн кæй равзардзæн? Сæрыстырæй йæ фарсмæ кæцы дзæбидыр фæцæйцаудзæн? Чи фæуæлахиз уа, уый. Уарзондзинады сæрвæлтау лæгæй-лæгмæ æнæхатыр тох.

– Тамерлан, мæ бинокль мын арендæйы райстай, нал мын æй дæтты?

– Абон нал, – Тамерлан лæппуйæн йæ бинокль радта. Оксанæ дæр дидинджытæ тоны. Ёмæ уый йæхæдæг дидинаг у, сæууон дидинаг. Тамерлан ын ныртæккæ, ацы зылды

рæсугъддæр, хуыздæр цы дидинджытæ ис, уыдон æртондзæн. Йæ хъæбысы цæхæр калдзысты, æхсидæвтау судздзысты, сæ адджын тæфæй сæр зилдзæн.

Оксанæ бæрзæндтæм, дурты сæртæм куынаæ хизид, куы фæбыра, йæхи куы ныццæва.

– Оксанæ, бæрзæндтæм ма хиз. Æз дын æртондзынаæн дидинджытæ.

– Ма тæрс. Ма тæрс, – худы йæм чызг. Фæлæ йын уый тæрсы. Цы нæ вæййы. Тамерланы цæстытæ йæ алыварс зылынц; йе ‘мбæлтты къах кæдæм нæма бахæццæ, уырдаæм бацæудзæн, схиздзæн бæрзæндтæм, къахыртæм, æртондзæн æппæты рæсугъддæр дидинджытæ æмæ сæ балæвар кæндзæн йæ «дидинагæн». Дзæнгæрæг. Лæппу йæ телефон систа. Йæ мад æм дзуры. Цы æнæрхъуыды у, нырмаæ йæм йæхæдæг куыд нæ адзырдта.

– Мамаæ. О, о, дзæбæх дæн. Дæ зæрдæ ма ‘хсайæд. Æз ахæм рæсугъддзинад никæдма федтон. О, о, тагъд æрцæудзыстæм. Ма тыхс, ма тыхс. Хорз. Хорз, – лæппу йæ сæр банкъуыста: мадæлтæ диссаг сты, алцæмæ дæр сæ зæрдæ ‘хсайы. Цæмай йын тæрсы йæ мад? Хохмæ никуы ничи ацыд? Арвæй æрхаудта? Америкамæ дæр ма куы ацæуынц æмæ уайтагъд фæстæмæ куы фездæхынц. Уæвгæ, Тамерланæн нæ хæхтæ Америкайæ дарддæр уыдысты, абонæй фæстæмæ та – хæстæг, йæ зæрдæйы æвæрд. Сахат дæр нæ рауад, æмæ сæ дæлбазыр æрлаууыдтæ, æрбахъæбыс дæ кодтой. Оксанæимæ-иу арæх рацæудзысты, Фыййагдон сын йæ хъуытаз минмырон хъæлæсæй зардзæн, дымгæ сæ алыварс кафдзæн. Оксанæйы къабайы фæдджитæ-иу сусæг-æргомай ацахсдзæн, æмæ йæм Тамерлан нæ маæстджын кæндзæн.

Цъити цæхæртæ акалдта, æмæ иу уысм Тамерланы цæстытæ атартæ сты. Уый Нарты Батрадзы æхсаргард ферттывта. Лæцы, Нарты ныхасы, Нæртон адæм цы дуртыл бадтысты, уыдон, дам, ма уым сты. Нарты разагъды лæгтæ уым æрбатымбыл уыдзысты, уымæ æнхъæлмæ кæсынц. Чысыл фæстæдæр Лæцмæ ацæудзысты æмæ Нарты ныхасы дзымандытæ кæндзысты. Оксанæ æмæ Тамерлан уым дæр сæ къам сисдзысты. Абон Оксанæ æмæ Тамерлан зæххон нæ, фæлæ аргъæутты дунейы цæрынц. Æмæ сæ къамтæ дæр уыдзысты уыцы дунейæ.

– Тамерлан, æгæр дард ма цу! – чызджытæй йæм чидæр,

чидæр – нæ, Ленæ дзуры. Æмæ цас дард ацыд. Уый, къæдзæхыл фæхæрдмæ кодта, æмæ сæм уымæн афтæ кæсы, æндæр...

– Дард нæ цæуын, ма тæрсут!

Оксанæ йæм йæ къух тилы, цыма уый дæр йæ фæстæ ссæуынмæ хъавы, афтæ цалдæр къæхдзæфы акодта æмæ йæм дзуры:

– Таму, ам дæр ис алыхуызон дидинджытæ, дарддæр мауал цу.

– Хорз. Хорз, – лæппу æрлæууыд æмæ хæрдмæ кæсы, йæ цæстытæ æппæты рæсугъддæр дидинджытæ агурæг зылынд. Æмæ... Йæ мидбылты бахудт, фырцинай йæ армытæппæнтæ кæрæдзиуыл æрцафта. Цы агуры, уый ссардта. Æмæ кæмдæр, авд хохы фæстæ – нæ, фæлæ уæлæ, дæс æмæ ссæдз, дыууиссæдз метры дæр фæуæд, уый бæрзæндæны. Дидинаг... Дыууæ дуры саггомæй йæ сæр сдардта, цыма чысыл стъалы у, цыма чысыл хур у. Йæ цъæх-цъæхид сыфтæ дымгæмæ змæлынд, æвæццæгæн, стæхынмæ хъавы. Лæппутæй йæ куы ничи фенид. Æмæ йæ фенæнт, уæддæр æм Тамерланæй раздæр ничи схæццæ уыздæн. Уый Оксанæйы дидинаг у, сәрмагондæй уый тыххæй æрзад. Уым ма æндæр дидинджытæ дæр уыздæн – хохаг æрдзы зæрдæбын лæвæрттæ. Дидинджыты баст Оксанæйы хъæбысы судздæн, йæ рустыл, йæ былтыл сæ хæсдæн, йæ зæрдæйы цин рухс тынтæй кæлдæн.

– Таму, кæдæм цæуыс? – Оксанæйы хъæлæс ыл узæлы. Лæппу разылд æмæ чызгæн амонь: дард никæдæм цæуы. Уыцы, цæхæры хуызæн, зырзыргæнаг дидинаг ын куы ‘рхæсса, уæд, кæдæм ацыд, уый базондæн. Æмæ йын дидинджытæ иу æмæ дыууæ хатты нæ балæвар кодта, фæлæ ныр... Уыцы дидинаг æндæр дидинаг у, æхсидавау йæ къухты судздæн. Уый æнахуыр дидинаг у. Абон алцыдæр æнахуыр у, æндæрхуызон.

Тамерлан йæ къухæй ацамыдта: ныртæккæ фæстæмæ æрцæудæн. Дидинагмæ комкоммæ дæр ссæуæн и, фæлæ æгæр цæхгæр у, æмæ куы иуырдам, стæй та иннæрдæм зулаив куы цæуа, уæд тагъддæр æмæ æнцондæрæй схæццæ уыздæн. Æмæ цæуы.

– Та-мер-ла-ан!

– Тамик! – дзурынц æм йе ‘мбæлттæ, æмæ сæ уый хъусы æмæ нæ хъусы. Тынг хорз сæ хъусы! Æмæ цъитийы цъупмæ куы нæ быры, мыййаг. Ам тæссагæй æппындæр ницы и. Уæвгæ, йæ къухтæ æмæ йæ къæхтæ баст куы уаиккой, уæддæр æй ничи

бауромид. Уый Оксанайы дидинаг у æмæ йæ хъуамæ Оксанайæн æрхæсса!

– Таму, уæлдæр мауал хиз, раздæх! – хъæр æм кæны Оксанæ. Куыд хъуамæ раздæха Тамерлан æнæ дидинагæй? Мæнæ ма цалдæр къахдзæфы, цалдæр метры, æмæ дидинагмæ бахæццæ уыдзæн. Иу дурæй иннæ дурмæ хъавгæ хизы, раздæр къах йæхицæн бынат ацагуры. Иугай кæрдæджы хæлттæ. Диссаг, ацы дидинаг ам иунæгæй куыд æрзад? Мæнæ... Йе ‘нгуылдзтæ дидинаджы цæхæр сæрыл амбæлдысты. Йæ цуры æрлаууыд æмæ йæм æдзæмæй кæсы, йæ цæстытæ дзы атонын нал комынц. Удæгас дидинаг. Ныртæккæ адæймаджы хъалæсæй сдзурдзæн. Ныр метры æрдæгæй бæрзонддæр нал у. Фæлæ хæмпус, саумæр зæххы цæйбæрц фæцæуид хæрдмæ! Иу дидинаг ыл, фæлæ – цæйас – Тамерланы тымбылкъухай стырдæр. Йæ сыфтæрты кæрæттæ кæрæдзийæ фæиртæстысты, дымгæмæ зыр-зыр кæнынц, хъæдабæйы хуызæн – фæлмæн. Цыма къухы атайдысты. Охх, куыд цин кæндзæн Оксанæ! Сæ курсы чызджытæ йæм хæлæггæнгæ кæсдысты. Ахæм дидинаг... Уый akkaг у æрмæстдæр иу чызг – Оксанæ.

Тамерланмæ йе ‘мбæлттæ дзурынц, амонинц æм: æрхизæд, Лæцмæ ма сæ цæуын хъæуы. Сæ ахуыргæнæг дæр фæзынд. Лæппу Оксанайы цæстытæ нæ уыны, фæлæ йæ зоны: йæ фæстæ гурæй-гурмæ зылынц, иу уысм дæр æй уæгъд нæ уадзынц, хъахъ-хъæнынц æй. Æмæ ма тыхсæд, ныртæккæ... Лæппу дидинагмæ æргуыбыр æмæ йæ æваст, зæххы æмбуар кæм у, уым фæсаста. Уæдæ ам кæдмæ лæудзæн æдзæмæй? Бæрзонд æй систа, цыма йын тырыса у. Æхсидав. Олимпиадæмæ Бердзенты бæстæйæ цы æхсидав æрбахæссынц, ахæм. Дыууæ къухай йыл хæцы. Æмæ цæмæн? Ерхауынай йын тæрсы? Йæ иу къух æй нæ бауромдзæн? Ныр, Тамерлан ардæм цæмæн схызт, йе ‘мбæлттæ уый бамбæрстой? Цалдæр минуты, æмæ сæ цуры уыдзæн. Оксанæ сусæг-æргомай Тамерланмæ кæсдзæн, йæ цæстытæ йын дзурдзысты: «Бузныг, бузныг, Таму. Дæ хуызæн хорз лæппу ацы зæххыл наема райгуырды. Ды мын ракодтай дунейы тæккæ зынаргъдæр лæвар». Æмæ йын фæхæссы уыцы лæвар. Абон амонды бон у. Абон сæ зардæты дуæрттæ кæрæдзийæн уæрæх байгом кодтой. Абон сын стыр бæрæгбон у.

Лæппу фезмæлыд. Фæлæ уый... Йæ къæхты бынæй лыстæг хуыртæ азгъæлдысты. Фæцудыдта. Нæ, йæхи хауын нæ бауадз-

дзæн. Фæбырыд. Цыма ихыл лæууы. Йæ зæнгтæ ныррызтысты, нал сæ æнкъары. Йæ дидинаг... Оксанæйы дидинаг... Цыфæндыйæ дæр уый бахъахъхъæндзæн. Йæ роны йæ атъыста. Йæ рахиз къах... Ау, ахаудзæн? Йæ рахиз къах лыстæг хуыртæй æмбæрзт дурæй фæхицæн, атахт. Нæ, нæ ахаудзæн! Тамерлан йæхи хауын нæ бауадздзæн, æмæ йæ къухтæй зæхх ахсы. Истæуыл куы фæхæст уайд, кæрдæджы хал дæр уæд. Йæ дидинаг... Нæ, нæ рахауд. Иннæ къах дæр зæххыл нал хæцы. Арвæрттывдау йæ сæры атахт: кæмдæр касти – хохмæ хæрдмæ цæуынай бынмæ цæуын зындæр у, тæссагдæр. Нæ! Тамерлан нæ ахаудзæн. Æваст йæ быны хох фæтасыд, ныррызт, ныццудыдта. Лæппу уæлдæфы ауыгъдæй аздад. Дуне – æд къæдзæхтæ, æд цъититæ, æд цъæх-цъæхид арв – йæ алыварс æрзылд, аскъуыдтæ, фæйнæрдæм хауы.

– Таму! Таму! – ныййазæлыд комы Оксанæйы удаист цъæхахст. Фæлæ Тамерлан ницыуал хъуыста. Дурæй-дурмæ хауд, схъиудта. Ссæдз, цалдæр æмæ ссæдз минуты хæрдмæ цы фæндагыл фæцыд, ууыл уайтагъд фæстæмæ æрхæццæ. Æмæ æрсабыр, цыма йæ фæллад уадзы. Иууылдæр æм æрбазгъордтой. Фæдисы згъорд. Æрбадзыгуыр сты. Æмæ дзы чи фæстæмæ йæхи аппæрста, чи æнафсæрмай хъæлæсыдзагæй ныккуыдта, чи йæ армытæппæнтæй йæ цæсгом амбæрзта, чи иуварс азылд æмæ æнауынаерæй куыдта. Æрмæст сæ иу – Оксанæ – йæ мидбынаты куыд лæууыд, афтæ лæугæйæ баззад. Не змæлыд. Лæууыд æдзæмæй. Йæ зæнгтæ дуры лыггæгтæ фестадысты. Дурын адæймаг фестад. Йæ ‘мбал дыууæ чызджы йæ дæлармтты куыд бацыдысты, уый дæр нæ бамбæрста. Тамерлан æм касы аууоны хуызæн. Лæппу йæ зæнгтæ йæхимæ ‘рбалхъывта æмæ æдзæмæй хуыссы.

Чызджы цæстытæ мигъвæлм æрбахгæдта, ницыуал уыдта. Чидæр ын дон дары. Чидæр ын, цæмæй йын улæфын фенцондæр уа, ахæм хос йæ фындзмæ схаста. Æмæ Оксанæ сулæфыд. Зæххон дунемæ раздæхт. Йæ зæнгтæ йæ быны фæтасыдысты, фæлæ йæ чызджытæ хауын нæ бауагътой.

– Таму! О Таму! – ныккуыдта йæ хъæлæсыдзагæй Оксанæ. Судзаггаг хъæлæс комы зæлгæ ацыд. Æмæ ком ныццарыдта.

Чысыл раздæр Тамерланы къухты æхсидавау цы дидинаг сыгъд, уый хъæд йæ ронæй, цыма йæ исчи куы фена, уымæй тæрсы, йæхи æмбæхсы, афтæ сабыргай æрхауд. Æрхауд, æууæрстытæ, цъæлтæ

æмæ сæстытæй, æмæ Тамерланы фарсмæ бандзыг. Йæ цъæх-цъæхид сыфтæртæй къæцæлау æхсæстæй аздад. Сау хъæдгæмттæ. Пырхытæ. Кæм фæцъæлтæ, кæм фæсæстытæ, уырдыгæй доны урс æртæхтæ хъарынц.

Дидинæг кæуы...

Цыма, фыццаджы дидинæг кæй нал у, уымæй æфсæрмы кæны: йæ алыварс æм лæппутæ æмæ чызджытæ куы разилой, цы æвирхъау бæллæх æрцыд, уый дæу аххос у, æмæ уымæй тæрсы, афтæ сабыргай, хъуызæгау Тамерланы ронæй æрхауд. Ныццъæлтæ. Нымпылдтæ. Йæхимидæг баруад. Ницыуал дзы баззад. Цæй дидинæг ма у! Нал и дидинæг.

Дидинæг амард...

Æваст телефоны хъæр райхъуыст. Тамерланы телефоны хъæр. Æмæ нæ ахауд? Нæ ныппырх? Лæппутæ æмæ чызджытæ сæ бынæтты лæугæйæ баззадысты. Телефоны хъæр, анахуыр хъæр. Кæуыны хуызæн. Хъарæджы хуызæн. Фæдисы хъæр. Телефон йæхи мары: исчи йæм куы бацæуид, исчи йæ куы сисид, исчи йæм куы байхъусид, фæлæ... Иуæн дæр йæ бон фезмæлын нæу.

Телефоны хъæр, хъарæджы хуызæн, мынæгæй-мынæгдæр кæны, цыма, Тамерланы цард кæй фескъуыд, уый базыдта, æмæ уый дæр мæлгæ кæны...

29.11 – 27.12, 2013 аз.

ЦЫППАРРÆНХЪОНТÆ

* * *

Кæйдæр æвзаг нæ бафхæрдзынæ карзæй,
Нæ йæ кæнын мæхионæй бындæр,
Фæлæ уæддæр ирон дзырд бирæ уарзын, –
Æвæццæгæн, мæхи удæй фылдæр.

* * *

Бæргæ, зæгъин дæуæн цыргъ ныхас цырд,
Фæлæ ныхас нæ ахизы къуымыхы.
Кæмæ нæ хъары адæймаджы дзырд,
Нæ фæхæцы йæхæдæг уый йæ дзыхыл.

* * *

Æввахс хохмæ ыссæуæн у хæрддæр.
Кæддæры фарнæй нал баззад фæд дæр.
Æвзæр хионæй хорз сыхаг хуыздæр у,
Дæхæдæг ын куынæ бæззай, уæддæр.

* * *

Бынат мæ риуы циндзинадæн ис та!
Уæларвы цъæхмæ стæхынмæ тырнын.
Ирон зарæг мæ афтæ дзæбæх систа,
Æмæ æрцыд мæхимæ дæр хъырнын!

* * *

Æнæрхъуыды ми хивæнд лæджы мары,
Фæлæ йæ уый фæстаджырдам æнкъары.
Йæ бинойнагæн сæвæрдта дæндæгтæ,
Æмæ йæм сæ æдзух зыхъхъырай дары.

* * *

Нæ цард, бæргæ, куы уыдаид фæндон,
Быхсиккам ын цæцæйнагæй, кæсгонæй..
Цæрæнбонты уæддæр æз дæн ирон
Æмæ мæлæт дæр ссардзынæн иронæй.

* * *

Зынтæн лæджы уд нæу æвгъау,
Мæ сагъæсты сæр та æндæр у.
Æгъуыссæджы бæсты фæлтау
Фыдфынты хай фæуын хуыздæр у.

АСЛАЕМЫРЗАТЫ Дзерассæ

* * *

Хæфсмарæнтæ дæ къæхтыл скодтай
Æмæ мæ зæрдæйыл лæууыс.
Уæвгæйæ арæхстджындæр зондæй,
Ды никуы бамбæрстай мæ рыст.

Уæвгæйæ арæхстджындæр зондæй,
Мæнмæ ды не 'рдардтай дæ цæст,
Æрмæст мæм раздæхтай фæсонтæ,
Цыма мæн тыххæй дæ фæлмæст.

Цыма æз дæн дæ фыдбон, де знаг,
Æз дæн дæ хæйрæгæн йæ ном.
Æмæ æнахъаз алы фезмæлд,
Цыма дæн де стырдæр фæсмон.

Ды уый ныууадз, дæхи мæм раздах,
Мæ цуры адард кæн хъынцъым.
Ды дæ мæ уд æмæ мæ паддзах,
Æмæ дыл фидарæй хæцын.

НОГ НОМ

ПЛАТЫ Зæринаæ

НАРТЫ АЦÆМÆЗ

(Кадджыты сæйраг сюжеттæ ирон эпосы)

Нарты эпос у Кавказы адæмты дзыхæйдзургæ сфæлдыстады номдзыддæр уацмыс. Эпосы æппæт верситы хæстæгдзинад æмæ æмхуызон æууæлтæй нæ хæлы сæ национ хæдхуыз, хицæн геройтæ æмæ сюжеттæ хайджын сты се сфæлдисæг адæмы миниуджытæй. Абайты Вассойы ныхæстæм гæсгæ, «эпос у, цы адæмы ‘хсæн равзæрд, уыцы адæмы. Ома, йæ ирон варианттæ сты ирон адæмы, адыгæгтæ – адыгты, абхазæгтæ – абхазты...»

Нарты бæгъатыртæ сты хæстон адæм, знæгтимæ тох эпосы ахсы сæйраг бынат. Фæлæ æнакæрон хæстытæй уæлдай цыдысты цуаны, уарзтой, хъомыл кодтой суинаг хъæбатырты, балцытæй æмæ хæстытæй сæрибар рæстæджы сæхи хъæлдзæг дардтой зардæй, кафтæй, музыкалон инструменттыл цæгъдынæй.

Нартæ бирæ уарзтой кафын, симын. Ирæтты рагон музыкалон инструмент фæндыр дæр Нарты Сырдон сарæзта. Сарæзта йæ стыр мастæй: Батрадзы фыд ын æгъатырæй амардта йæ сывæллæтты. Йæ хъыг уыйбæрц уыд, æмæ йæ фыртты стджытæй сарæзта фæндыр æмæ сыл хъарæг кодта, фæндырæй цæгъдгæйæ. Нарт Сырдонæн йæ хин, йæ кæлæнтæ ныххатыр кæнынц лæгдзинады тыххæй нæ, фæлæ, фæндыр кæй сарæзта, уый тыххæй. Уыцы факт нысангонд у эпосы бирæ вариантты æмæ дзы æвдыстæуы, Нарт музыкалон инструменты фæзынд ахсджиаг хъуыддагыл кæй нымайынц, уый.

Ирон эпосы сæрмагонд бынат ис Ацæмæзæн, уый йæ алæмæты уадынды зæлтæй дисы æфтыдта канд адæмы нæ, йæ цагъдмæ-иу æнæхъæн дунетæ дæр æрыхъал сты. Ацæмæзы æвдыстæуы дисаджы зарæггæнæгæй. Кадджыты фæлгонц баст у дунеон фольклоры зындгонд мотивимæ, уый ис рагон бердзенаг мифологийы, «Калевала»-йы, скандинаваг эпикон зарджыты, уырыссаг былинæты, «Ригведæ»-йы æмæ æндæр эпосты.

Ацы уацы æвзæрст цæуынц, Ацæмæз курдиатджын музы-

кант кæм у, канд уыцы сюжеттæ нæ, фæлæ архайæг кæм у, уыцы сюжеттæ дæр.

Ацæмæзы каджытæ адих кæнæн ис цалдæр сюжетон къордыл. Фыццаг къорды æвдыстæуы Ацæмæзы хъайтарон сабидуг, зындгонд у, сгуыхт хъуыддæгтæ йæ суанг сывæллонæй кæнын кæй бахъуыд, уый. Æвзонг кæй уыд, уый æвдыстæуы иудадзыгон эпитеттæй: чысыл, минкый, кæстæр, æнахъом, æвзонг, авдæнон.

Кадæг «Нарты Ацæйы фервæзт»-ы Ацæмæзы фыд у мæлатдзаг рынчын. Фервæзæн ын ис æрмæст урс сажы игæрæй, фæлæ саг амарын никæй бон у, уымæн æмæ авд хохы фæстæ ис, æлдармæ. Æвзонг Ацæмæз бафтыд æлдары зæххытæм, фæлæ саг радтыны размæ æлдар Ацæмæзæн бахæс кодта авд æфсымæры иунæг хойы æрбакæнын. Уыцы хъуыддаджы йын баххуыс кодта, æлдармæ амынæты чи ис, уыцы лæппуйы мад. Ацæмæз суæгъд кодта лæппуйы, дыууæйæ æлдарыл хинæй рацыдысты æмæ саг сæ къухы бафтыд. Сажы игæр – Ацæмæзæн, чызг та – йæ хæларæн. Ацæмæз æппæт хъуыддæгты дæр уæлахизæй рацыд сылгоймаг, йæ фырт æмæ уæларвон Æфсатийы фæрцы. Æфсати йын алæмæты уадындз балæвар кодта. Æппæт фæлварæнты дæр куы фесгуыхт, уæд йæ фыд сæрыстырæй загъта:

– Ныр мæ уырны, мæ фырт сæрæн лæппутæй кæй у, уый.

Иннæ кадæг, «Ацæмæз йæ фыд Ацæйы куыд фервæзын кодта», зæгъгæ, уым Нарты рагон знаг Быдæ-уæйыг зæронд лæгыл йæ тых æвзары, фыдудæй йæ мары, Нартæн дæр алы фыдмитæ кодта сусæгæй-æргомай: кæмæй сывæллон сæфт, кæмæй фос, кæмæй фæллой. Æмæ та ам дæр Ацæмæзæн баххуыс кодта уæларвон Æфсати: йæ фырты йæм æххуысмæ арвыста. Ацæмæз уæйыджы цæнгтæ ахауын кодта, йæ фыды ракодта, Нарты фос фæстæмæ ратардта.

Æвзонг хъайтар йæ фыды канд ирвæзын нæ фæкодта, фæлæ ма йын усаг дæр ссардта – Адæу-уæйыг-æлдары чызджы. Æлдары сæрыл зад æртæ сызгъæрин æрдуйы: иу дзы ныфс лæвардта, иннæ – тых, аннæ уыд хъарудæттæг. Æртæ æрдуйы зæронд лæджы кæстæр æнгуылдзыл иумæ куы атухай, уæд дыууиссæдз-аздзыд лæг фестдзæн. Афтамæй, Ацæмæз уæйыг-æлдары амардта, ратыдта æртæ æрдуйы æмæ чызджы йæ фыдæн усæн ракодта. Ацæ сдзæбæх æмæ нæртон чындзæхсæв скодта.

Иннæ кадæджы Ацæмæз райсы йæ фыды маст, фыды амардта хан Елтæ-Быца. Кадæг «О нартовском князе Насран-алдаре и Ацамазе, сыне Аца» /уырыссагау æй ныффыста Санаты Гацыр 1876 азы туг исыны сюжетимæ баст у чындзаг ссарыны мотив. Кадæджы Насран-æлдар арвыста йæ авд æнæзæнæг усы æмæ араст ног ус агурæг. Уыцы хъуыддаджы йын баххуыс кодта Уастырджы. Фæлæ æлдары усы туркаг хан Елтæ-Быца аскъæфта, Ацæмæзы фыды та маргæ акодта. Дарддæр архайд фæзыны гыццыл Ацæмæз, уый йæ мадæй базыдта йæ фыды марæджы ном, ссардта Ацæйы бæх æмæ хæцæнгарз æмæ бау Насран-æлдары æфсадимæ. Ацæмæзы знаг Елтæ-Быцайы ус кæлæнгæнæг уыд (ахæмæй æвдыст у Насран-æлдары тыххæй каджытæн се ‘ппæты дæр), цыфæнды цæфтæ дæр-иу байгас кодта, уымæ гæсгæ Ацæмæз æмæ ханы тох ахаста цалдæр боны. Ацæмæз фæцыд Елтæ-Быцайы усы зæрдæмæ æмæ йын ус сусæгæй йæ цæфтæ байгас кодта. Афтамæй Ацæмæз фæуæлахиз йе знагыл æмæ йын рахаста йæ ис, йæ бис, ракодта йын йæ усы дæр.

Фыды туг исыны мотив Ацæмæзы хæстæг кæны Батрадзимæ. Уымæн дæр йæ стырдæр сгуыхтытæй иу фыды туг исын у. Дыууæ хъайтары дæр фыды туг райстой æвзонгæй. Е. М. Метелинский хъуыдымæ гæсгæ, «æвзонг хъæбатыртæн сгуыхтытæ вæййынц фæлварæны хуыз æмæ баст сты хæстон суæвыны æгъдауимæ. Гæнæн ис, æмæ саби-хъæбатыры фæлгонц генетикон æгъдауæй баст у ахæм æгъдæуттимæ».

Насран-æлдары кадæджы иннæ вариантты Ацæ нал ис, уымæн æмæ текстты фылдæры йæ хæдзарвæндаг (йæ мыггаг) сыскъуыдысты. Баззад ма æрмæст йе ‘нахъом фырт Ацæмæз. Уый æххуыс кæны йæ фыды æмбал Насран-æлдарæн æмæ Нарты знæгты – уайгуыты æмæ æлдæртты – амарынц.

Кадæг «Ацæйы фырт Ацæмæз», «Насиран-æлдар», «Насирани кадæнгæ», «Нарти Наширан»-ы варианттæм гæсгæ Ацæмæз куры, цæмæй йæ авдæнæй сисой æмæ йæ фыд Ацæйы кæнгæ æфсымæр Насран-æлдарæн æххуысмæ фæцæуа. Насран-æлдар æрæмбырд кодта æфсад Мысыр-калак басæттынмæ (варианттæ: Гуыцмæз-æлдаримæ хæцынмæ; Тогус-æлдары рæгъæуттæ ратæрынмæ; Гуры-фидар басæттынмæ). Ацæйы хæдзары нæлгоймаг кæй нал баззад, уымæ гæсгæ æфсадимæ ацыд йæ æнахъом фырт

Ацæмæз. Æвзонг уыд, фæлæ басгуыхт тыхджын хæстон æмæ Нарты цыфыддæр знæгты ныццагъта, фæуæлахиз.

Уæлдæр амынд сюжетты Ацæмæзы йæ намысыл тох кæнын бахъуыд хæрз æвзонгæй. Адоны фылдæр æвдыстæуы Ацæмæзы хæстон сгуыхтытæ.

Кадджыты иннæ къорды сæрмагонд бынат ахсы йæ сызгъæрин уадындз – у йын æххуысгæнæг тохы. Уадындзы ахадындзинад фылдæр æвдыст у, Ацæмæз йе ‘мбал Сидæмонæн йæ фыды туг райсыны кæм æххуыс кæны, уыцы сюжеты. Схуалиуайыг – Нарты знаг æмæ Сидæмоны фыды марæг. Цуаны уыд, афтæмæй йын йæ усмæ фæзындысты Нарты Ацæмæз æмæ Сидæмон. «... Хæдзары раз Ацæмæз сцагъта уадындзæй, йæ цагъдмæ кæрдæг цы уыд, уымæй дыууæ ахæмы сырæзт, хус быдыртæ уымæл баисты, хъæды сыфтæртæ егъаудæр фестадисты, мæргътæ йæ сæрма æмбырдтæ кодтой, сырдатæ та дæрддзæф гæшпытæ кодтой. Сабитæ та йæм худгæ кодтой». Ацæмæзы цагъд усы зæрдæмæ афтæ фæцыд, æмæ йæ цыфæндыйæ дæр бафæндыд уыцы алæмæты уадындз йæхи бакæнын. Уæд ын Сидæмон загъта:

– Дæ лæджы мæлæт цæмæй у, уый нын зæгъ, æмæ дын уадзæм нæ уадындз.

Сылгоймаг фырдиссагæй йæхи дæр нал æмбæрста, æмæ загъта:

– Мæ лæджы мæлæт йæ чысыл хъамайæ у, уымæй цъæрæмыгъд дæр куы фæуа, уæд йæ мæлæт у.

Афтæмæй Ацæмæз æмæ йе ‘мбал Сидæмон хинæй фæуæлахиз сты Схуали-уайыгыл, рамбырд кодтой уайыджы фæллой, зынаргъ дзаума, йæ фосы дæр ын ратæлæт кодтой... Сидæмон уайыджы фосæй йæ фыдæн хисты фаг рахицæн кодта, иннæты та Нартыл æмхуызон байуæрста.

Ам Ацæмæзы функци фæуæрæхдæр. Уый канд йæ маст нæ исы, фæлæ æххуыс кæны иннæтæн дæр.

Ис ма æндæр кадæг дæр, уым уадындз Нартæн феххуыс чынтæ æмæ гуынтимæ тохы, Нарты гуыппырсартæ хъæуы куы нæ уыдысты, уæд, Ацæмæз бахауд ахæм уавæры, æмæ йæ иунæгæй бахъуыд Нарты фæрвæзын кæнын, уымæн æмæ Нарты тыхджынтæ уыдысты балцы. Иуахæмы йæ бæх коммæ нал каст, размæ нал цыд. Ацæ йæ фыртмæ уадындз балæвæрдта, цæмæй йыл æрцæгъда. Сыгъзæрин уадындзы зæлтæ айхъусгæйæ, Ацæмæзы бæх цып-

пәрвадыгәй скафыди, знәгты ‘рдәм фәцагайдта, әмә Нартә Ацәмәзы фәрцы фәтых сты чынтә әмә гуынтыл.

Ацы сюжетты бәлвырд у: стыр хъаруыи хицау Ацәмәзән йә бон нә баци сә тыхджын ныхмәләуджытыл фәуәлахиз уәвын. Ёрмәст аләмәты уадындзы фәрцы сәмбәлд йә нысаныл.

Ацәмәзы ускуырды зынгә хабар хицән кәны иннә сюжеттәй. Ам стыр ахадындзинад ис музыкәйән, уый бәстә байдзаг кәны рухс, цин әмә уарзтәй. Нә разы – бынтон әндәр ләппу: тызмәг хәстон нәу, фәлә романтикон герой. Йә аләмәты цагъд райхәл кәны адәмы дәр, цәрәгойты дәр, әрдз дәр.

Варианттән сә фылдары Ацәмәзән уадындз баләвар кәны Ёфсати, кадәг «Хуыцауы ләвәрттә Нартән»-ы та сыгъзәрин уадындз у фәндзәм ләвар, ома, равзәрд уәләрвты, әмә йә кадәггәнджытә нымайынц, диссаджы миниуджытә кәмә ис, ахәмыл. Иу ныхасәй, уадындз у аләмәты дзаума, йә зәлтән ис магион тых.

Ирон Нартиадәйы Ацәмәз фылдәр зындгонд у курдиатджын музыкантәй, уый бауарзта Сайнәг-әлдары чызг Агуындәйы. Бәстырәсугъды зәрдәмә Нарты фәсивәд дәр фәндаг агурынц, уый Ацәмәз куы базыдта, уәд йә амонд бафәлвәрдта йә уадындзы фәрцы – чызгән цәгъдын райдыдта. Йә зарджытә, йә цагъд канд Нарты не ‘фтыдтой дисы, фәлә сәм әрдз дәр әрыхъусы. Абайты Вассо Ацәмәзы хоны «хурон хъайтар», «йә зарджытәй әнусон цътитә тайын куы байдайынц; уынгәг кәмтты уайаг дәттә хәл-хәлгәнгә уәрәх быдыртәм згъорынтә куы сисынц; гәмәх быдырты уәд алыхуызон рәсугъд дидинджытә куы равзәрынц, кәрдәджы хал цингәнгә йәхи уарынмә уәд куы бацәгъды, әрсытә райхәл вәййынц сә фынайә әмә сә ләгәттәй рәцәуынц...» Уалдзәгхәссәг зарәджы мотив ахуыргонд ссары иннә эпосты дәр: алтайаг «Когутэй»-ы әмә бурят-манголаг эпос «Аламжи Мерген»-ы.

Ёрдз уалдзыгон хуры хъарммә куыд райхәл вәййы, афтә Нарты кадджыты әрдз райхәл вәййы уадындзы зәлтәм. Ома, әрдзы мәләт алы фәззәг әмә йә райгас уалдзәджы Абайты Вассо бәтты Нарты Ацәмәзы сыгъзәрин уадындзы зәлты хъо-мысимә.

Сæрыстыр Агуындæйы зæрдæ дæр нæ фæлæууыд уыцы дис-сadjы зæлтæм æмæ бауарзта Ацæмæзы. Фæлæ йын чызджы сæрыстырдзинад йæ зæрдæ раргом кæныны бар нæ дæтты, нæ йын дæтты разыйы дзуапп, æрмæст ын зæгъы, дæ уадындз мын ратт, зæгъгæ. Ацæмæз æрбамæсты, йæ уадындз Сау хохы тигъы дурыл ныццафта, æмæ уадындз лыстæг муртæ бацц. Йæхæдæг уыцы мæстыйæ фездæхти сæргуыбыр æмæ уæнтæхъилæй æмæ сæхимæ рараст. Агуындæ-рæсугъд уадындзы сæстытæ æрæмбырд кодта, батыхта сæ зæлдаг хæцъилы (иннæ варианты: уадындз æрцæвы алæмæты ехсæй) æмæ уадындз цы уыди, уый фестæд. Ацæмæзы хъыг базонгæйæ, Уастырджы, Æфсати æмæ Тутыр минæвар бацыдысты Сайнæг-æлдары иунæг чызгмæ æмæ йæ Ацæмæзæн æрхастой.

Чындзæхсæвы Уастырджы фæрсы Ацæмæзы:

– Цин дæуыл кæнæм айæппатæй, уæд нын дæ уадындзæй цауынаæ цæгъдыс?

Уый дзуапп дæтты:

– Раджы фæцух и мæ лæппуйы зæрдæ мæ хæзнайы зардæй.

Уæд æм Агуындæ уадындз балæвæрдта, Ацæмæз цæгъдынтæ райдыдта. «Зард кæмæ хъуысти дунейыл, уыдон кафын байдыдтой...».

Ацы сюжеты варианттæ сты уæлдай лирикон, уымæн æмæ сæ нæй тыхми. Тугъанты Махарбег дыгурон диалектыл поэтикон хуызы кæй ныффыста, «Нарти Ацæмæзи зар», зæгъгæ, уыцы кадæг Абайты Вассо банымадта фидауцджын аивадон уацмысыл, уым нæй «æгъатырдзинад æмæ тугкалæн нывтæ», зæгъгæ... «Она (песня) чужда зловещей идее рока, которая бросает свою мрачную тень на важнейшие эпизоды истории нартов. Пронизанная с начала до конца солнцем, радостью и песней..., яркостью и рельефностью психологических характеристик и живостью бытовых сцен, полная образности, соединенной с непогрешимым чувством меры, изящно простая по содержанию и совершенная по форме, эта «Песнь» может быть названа по праву одной из жемчужин осетинской поэзии...».

Ацæмæзы ускуырды сюжетай уæлдай ма Агуындæйы кой ис æндæр кадæджы дæр, «Агуындæйы лæвæрттæ», зæгъгæ, уым. Ацæмæз ерыс кæны Агуындæимæ Нартæн хуыздæр фынгтæ

æрæвæрынай. Ацæмæз цуаны амардта иу азы гуырд сагтæ сæдæ – Нартæн афæдзваг, Агуындæ скодта Нарты уарзон нозт – æлутон. Æртæ азы дæргъы уæлахизыл нымадтой Агуындæйы, уымæн æмæ-иу бæгæныйæ уæлдай æрцæттæ кодта сæдæ фæлысты æмхуызон дарæс, сæдæ худы сæлавыры цармæй, 300 саджы цармттæ... æмæ-иу сæ Нартæн байуæрста. Ерыс рабылдта Агуындæ, фæлæ Уырымæг Ацæмæзæн зæгъы:

– Ницы кæны, Ацæмæз, Агуындæйы уæлахиз дæр дæ хæдзары кад у. Мах дын дæ курдиат зонæм, æрхæсс-ма рæвдздæр дæ диссаджы уадындз.

Фыццаг уал уадындзыл Уырымæг ацагъта, цæмæй Ацæмæз æмæ Агуындæ акафыдаиккой. Нартæ зæрдиагæй кастысты се уæнгты рог æмæ аив фезмæлдмæ. Ацæмæзы раивтой Нарты гуыппырсартæ, Ацæмæз йæхæдæг та йæ алæмæты уадындзыл цагъта.

Цымыдисаг у, Ацæмæз хинæйдзагæй кæм æвдыстæуы, уыцы кадаг. Куыд зонæм, афтæмæй ирон эпосы хинæйдзаг у «зæххы хин æмæ арвы кæлæн» Сырдон. Кадаг «Нарти сæлæф ходæ»-йы Ацæмæз хинæй рацыд канд Нартыл нæ, фæлæ Сырдонæн йæхиуыл дæр.

Ацæмæз бынаты нæ уыд, афтæмæй Нартæ басастой Гуры фидар, фæлæ, цы фæллой рахастой, уый байуарын сæ бон нæ уыд. Æппæты зынаргъдæр дзы уыдысты æртæ диссаджы дзаумайы: гамхуд, бæндæн æмæ хæддзæугæ уæфстæ. Йæ ус Уадзыфтауы уынаффæйæ, Ацæмæз асайдта Нарты æмæ дзауматæ йæхи бакодта. Афтæмæй, ацы сюжеты æмхуызон сты Ацæмæзы æмæ Нарты фыдбылыз Сырдоны функцитæ.

Ацæмæзы цикл фæвæййы йæ мæлæтæй. Уæйгуытæ кæнæ йæ æлдæрттæ нæ амардтой, фæлæ Созырыхъо (Сослан). Ацæмæзы мæлæты тыххæй баззад дыууæ варианты: «Ацæмæзы мæлæт» æмæ «Созырыхъо æмæ Уырымæг Сатанайы зондæй куыд ныццагътой Ацæты мыггаджы». Кадджытæ фыст æрцыдысты 1923 æмæ 1941 азты ирон диалектыл. Сæ сюжет у, Сослан æвзонг Тотрадзимæ кæм тох кæны, уыцы кадæджы æнгæс. Зындгонд у, Сослан йæхицæй хуыздæр æмæ тыхджындæртæн кæй нæ барста, уый. Ахæм ныхмæлæууæг ын разынд æвзонг Ацæмæз. Сатанайы амындæй Сослан/Созырыхъо Ацæмæзыл хинæй фæуæлахиз, йæхиуыл бирæгъы царм скодта, афтæмæй (вариант: тохмæ

йемæ хъыбылтæ ахаста, æмæ сæ хъыллестæй Ацæмæзы бæх фæтарст). Дыууæ варианты дæр амæлы Сослан/Созырыхъо йæхæдæг дæр. Кадæг «Созырыхъо æмæ Уырымæг Сатанайы зондæй куыд ныццагътой Ацæты мыггаджы», зæгъгæ, уым Ацæмæз йæхи Мæрдты бæсты хицау Барастырæй ракуырда, цæмæй йæ маст райса æмæ йæ мадæн хæрзбон зæгъа, ома, ацы циклы Ацæмæз исы канд йæ фыды маст нæ, фæлæ йæхи маст дæр. Ацæмæз йæ марджыты куы амарда, уæд Сосланы-Созырыхъойы хъустæ ракодта æмæ сæ йæ фыд Ацæйæн ныффæлдыста, Сатанайы хъустæ та – йæхицæн.

Ацæмæзы æнæмæнг рацæуын хъуыд Мæрдты бæстæй, уымæн æмæ Ацæты мыггаг æнæхъæнæй дæр Æхсæртæггаты фыдæй фесæфтысты. Ацæмæзы туг сын чи райстаид, ахæм ничиуал баззад.

АЛЬ-МУТАНАББИ: 1100 АЗЫ

Аль-Мутанаббийы цыртдзæвæн Багдады.

Араббаг поэзийы классик аль-Мутанаббийæн йæ цард уыди хъызæмайраг. Дæсаздыд лæппуйæ алыгъд йæ райгуырæн бæстæйæ æдзæрæг быдыртæм, уымæн æмæ, кæм райгуырæд, уырдаæм æрбабырстой сектанттæ-карматтæ. Лæппу бедунтимæ баиу æмæ семæ цæугæ-цард кодта. Иу рæстæджы ахæстонмæ дæр бахауд (дыууæ азы дзы фæбадти). Йæ бирæ удхæрттæ, царды хъулæттæ æнæфæзынгæ нæ фесты йæ поэзийыл. Бирæ йæм ис æрхæндæг мотивтæ, автор арæх пессимизмы уацары дæр бахауы. Фæлгонцтыл кусынмæ, æмдзæвгæйы музыкалон арæзмæ поэт йæ хъус тынг дардта. Уымæ гæсгæ йын йæ рæстæджы æмæ фæстæдары азы поэзиуарзджитæ кодтой стыр аргъ.

Журналы ацы номыры йын бакæсдзыстут йæ уацмыстæй скъуыддзæгтæ, стæй йæ цыргъзонд ныхæстæ. Ирон æвзагмæ сæ раивта **Хъодзаты Ахсар**.

АФОРИЗМТÆ

♦ Æгады цардæй цæр æмæ фыдæхæн коммæгæс у, зæрдæсастæй йæм кæс, уæд зæрдæ ихсийгæ кæны, буар та – хус.

♦ Знаджы йе знаггадæй, фыдæхы та йæ фыдæхæй фервæзын кæнынæн цыргъ арцæй хуыздæр хотых нæй.

♦ Уæздан лæг æвзæр дарæсты дæр уæзданæй баззайы, фæлæ æлгъаг маймули зæлдæгты йæхи куы стуха, уæд ма уымæй æнаддæр ныв цы уа?

♦ Аккаг адæймæгты агуырдатон адæмы ‘хсæн, фæлæ ссардон æрмæст фыстæ.

♦ О ма уд, дæ нысанмæ дæ ных сараз, мæлæты суадæттæй-иу баназ, тæппудты суадон та уадз тæригъæддаг фыстæ æмæ страустæн.

♦ А дунейыл алчи йæхи хуызæн агуры, æмæ уыцы фæткыл хæст уæвгæйæ, æз афтæ зæгъын: зæххыл æлгъагæй, æнаккагæй цыдæриддæр ис, уыдон ацы дунейæн йæхи халдих сты.

♦ Удæй, зондæй, хъаруйæ стыр сгуыхтытæ чи равдыста, уыдон-иу сæ аккаг бæрзонд бынат куы бацахсиккой, уæд-иу хуыдуггæнæг, маргхæстæ рыг ныллæг æрбадид.

♦ Нæ зæххыл хорзæй исты куы агурай, уæд бирæ фыдæбæтты фæстæ бамбардзынæ: нæ дзы фаг кæны æхсарджын æмæ уæздан адæм.

♦ Ды дæхæдæг – иунæг æмгар дæхицæн. Æмгар кæй хоныс, уый демæ адджын ныхæстæ кæндзæни, фæлæ йыл æууæнк нæй.

♦ Æнæбары мæхи абарын, мæ фарсмæ чи ис, уыдонимæ. Ахæмты ‘хсæн цæрын зындон у, æндæр ницы.

♦ Кæдæмдæриддæр акъахдæф кæнын – алы ран дæр уынын уыцы иу ныв: адæм дзугтæй хизынц, сæ фыййау та у æлгъаг цагъар.

♦ Хæлæггæнджытæм кæсын, ницæйаг хилджытæм куыд кæсай, афтæ. Фæлæ йæ хатын: æз дæн сæ азар, сæ карздæр тæрхонгæнæг.

♦ Хæлæггæнаг дам-думгæнджытæн бауromыны хъомыс нæй. Æз та адæймаджы ном хæссын, æмæ мын мæ намыс цыфæнды хæзнатæй дæр зынаргъдæр у.

♦ Исбон чъындыйæн йæ фыдбылыз, йæ бæллæх у.

♦ Ныллæг удты бафхæрын æнцон у – уыдон, худинаг циу, уый не ‘мбарынц. Мард буарæй ницыуал фæриссы.

♦ Уæууæй, уæууæй, мах ахæм рæстæджы цæрæм, æмæ æппæт адæмы дæр æмхуызон скæнынмæ хъавынц. Уый та сæрыстыр удæн æвирхъау низæй фыддæр у.

♦ Абоны тæригъæддаг адæмæй æз иттæг фыдæнхъæл фæдæн: æрдзæй сын зонд æмæ ныфсы мур нæ рарди.

♦ Кæдæмфæнды ма ацæуон..., алы ран дæр зæрдæтæ фыдæхæй – семызæг, фыдызнаджы цæстæй дæм кæсдзысты кæмдæриддæр. Сæ паддзæхтæй алкæцы дæр уый аккаг у, цæмæй йæ, мæнæ къодах куыд цæвай, афтæ къобола лæдзæгæй ныддауай.

♦ Гуыбындзæлæй æдылы чи у, уымæн зæндтæ-йедтæ амонын у, гæбæр хæрагыл нывæфтыд дзылар куы бакæнай, уыйау.

♦ Цыфæнды фыдбонæн дæр фæлæмæгъдæргæнæн ис фæрзондзинад æмæ æхсары фæрцы.

♦ Тæссаг бынæттæм æдæрсгæйæ, ныфсхастæй чи цæуы, уый мæлæтæй фервæздзæни, фæлæ тæппуд æмæ æнæныфсæн аирвæзæн нæй.

♦ Зæндджын, арæхстджын тæрхонгæнæг раиртасдзæни, æвзарæн кæмæн нæй, ахæм дыууæ хъуыддаджы, дон æмæ æхсыр кæрæдзийæ куыд иртасай, афтæ.

♦ Бирæ азты дæргъы хæзнатæ, æхца, сызгъæрин чи æмбырд кодта, уый у, йæхицæн къæбæртæ чи дæтты, ахæм магуыргуры æнгæс.

♦ Мæ уды æрттывд у мæ цæхæркалгæ фæринк карды æнгæс: карз тохы йын баивæн ницæмæй ис, уый у æхсарджын хæстоны æнæкæрон цин.

♦ Тæппудмæ афтæ кæсы, цыма йе ‘нæбондзинад йæ куырыхон зондæй равзæрд, æмæ æгад, тæсмæл уды хин митæ раст лæг уайсахат бафиппайы.

♦ Цард рæсугъд сылгоймаджы æнгæс у, фæлæ гадзрахатæй цæуы, æууæнк ыл нæй.

♦ Чъындыйы къухæй цы ‘хца райсон, уый мын марг фестæд.

♦ Æдзæрæг быдыры мæ зыбыты иунæгæй бон-сихорафон ныуадзут. Мæ сæр цæмæй æрæмбæрзон, уый дæр мæ нæ хъæуы. Судзгæуыраутæ хурмæ куы лæууон, цыфæнды фыдбон куы уа, уæддæр мын зиан нæ ракендзæни. Фæлæ фæндагыл адæймаджы цæрæнуат куы фенон, уæд уый уыздзæни мæ уды марæг, мæ хъызæмар.

♦ Фæстаг азты лымæнæй кæимæ цардтæн, уыдоныл дæр гуырысхо кæнын байдыдтон, уымæн æмæ сæ хуыздæртæ дæр цъаммар адæмы мыггагæй сты.

♦ Æз суанг мæ хæрз æфсымæры дæр ницæйаг æмæ æнаккаг рахондзынæн, æхсарджын æмæ уæздан уды хицау куы нæ разына, уæд.

♦ Фесæфт æууæнк. Нæ алыварс – æрмæстдæр фæлитойтæ, йæ дзырдæн хицау ничиуал у. Рæстдзинад фæтары. Æнæ уый та ард бахæрæн дæр нал и.

♦ Хъысмæт дисæй мæлы, утæппæт фыдбылызтæ æмæ бæллæхтæн куыд фæразын, ууыл, къæртгай фæйнæрдæм куыд нæ фæхаудтæн ацы æвирхъау азты.

♦ Мах мæрдты сывæллæттæ куы стæм, уæд мæрдтæ фес-
тынай цæмæн тæрсæм?

♦ Адæмæн дæ бæллæхты кой ма кæн, – уæззау цæфты
тæригъæддаг хъæрзынай цъиусуртæ æмæ сынтытæ райгæ
фæкæнынц.

♦ Паддзæхтæ кæй хонынц, уыцы æдылыдзæф тæрхъустæм-
ма бакæс, сæ цæстытæ парахат гом сты, фæлæ бон-сауизæрмæ
фынай фæкæнынц.

♦ О не ‘нус, о ницæйаг адæм, æлгъаг æмæ афтид сæ удтæ.
Уæвгæ уыцы удтæ фылдæр хатт тыхт ваййынц къутуйы йас
фиуты.

♦ Кæсут-ма уыцы бæрзондылбаджыты бæхджын
æфсæдтæм, хæст сæ цæсты кæронæй дæр никуы фæдтой, но-
джы цыма сæ хæстонты æрцытæ хъæмпыхæлттæй арæст сты.

♦ Иутæн чъындыдзинад хатыр у, иннæтæн та йæ сæ цæстмæ
дарынц. Иутæн се ‘дылы митæ барст сты, иннæтæн та сæ хъу-
ыды дæр ничи кæны.

♦ Адæм сæ аиппытæ, сæ галиу митæ зæххæн куы раттиккой,
æмæ йын йæ хорзæхтæ, йæ фарн куы райсиккой, уæд, æвæдза,
бынтон æндæр æгъдæуттæ æмæ фæтк фæзынид царды!

* * *

Нæ хицау номдзыд у, куырыхон,
æвидийгæ – йæ тыхтæ.

Йæхиуыл авд дуары ныхгæдта,
йæ гæстæ та – куыйдзыхтæ.

Нæ уадзы адæмы æмгæрон, нæ астæу – сис, гæрæнтæ.
Йæ уæлхъус – стигъджыты æрдонгтæ,
фæлитойтæ, мæнгæрдтæ.

Фæлæ сты не ‘фсургътæ араббаг,
нæ кæрдтæ та – æндонæй:

Рæхджы нæ сау залым ныллæгмæ
æртулдзæни бæрзондæй.

* * *

А дунейыл иу ахæм уд ис,
Чи бахиза катыйæ мæ рыст уд?

А дунейыл ахæм бынат ис,
Адæмтæ кæм æмбарынц кæрæдзи?

Кад, æгад, хуыдалынг æмæ рухс,
Мæнг, æцæг – сты се ‘ппæтдæр æмхæццæ?

Ног низ сыстад адæмыл, фыдрын,
Æви сты фыдæлтыккон сæ ристæ?

Дард бæстæ Мысыры иу сынт ис,
Иунаг сынт, æнæхстон у, сидзæр.

Бады уый бæрзонд тулдзыл – æлдар,
Й алыварс – уыгты балтæ, бындæр та –

Аццытæ... Сæ бæсты хицау – сынт,
Адон та – фæсдæуинтæ, цæвиттон.

Систой сынтæн арвы онг йæ ном,
Афтæмæй та маргъ-паддзах æрдызт у.

«Тугдзых дæ!» – мардтыбирæгъæн зæгъ,
Уæд дæхи æгад кæныс, дæлdziныг.

Зонын хъæуы уайдзæфæн бынат:
У цагъар æдых æмæ æнæбон.

Ахæмæн сæрибар уæвæн нæй:
Мин азы йæ мæстытæ ныхъуырдзæн!

2014.07.10

* * *

Йæ кад лæгау-лæгæн – йæ ис,
зындоны дæр æй хъахъхъæн.
Фыдæлты фарныл ма кæ дис.
Æмхасæн уал æм бакæн.

* * *

Дунейыл ахæм цард дæр ис,
Мæлæтæй чи вæййы тæссагдæр.
Кæд риуы бакъуырма дæ рис,
Уæд дæ куыд нæ хъаза ызнаг дæр!

Дæ тас нымбæхстай риуы арф,
Хъæуы, дам, бацархайын зондæй.
Кæсы дæм, худы дыл цъæх арв:
«Цагъар!» – æрдзуры дæм бæрзондæй.

Дæу æз гуыппырсар рахондзынæн уæд,
Куына хæссай цагъайраджы къæлæт.

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

Сергей Есенин цæрагойты хуыдта «нæ кæстæр æфсымæртæ».

«Нæ кæстæр æфсымæртæ» та æнувыддæр вæййынц сабитыл. Уæвгæ, ам уæлдай ныхас ницæмæн хъæуы: къамтæ сæхæдæг дзурынц сæхи тыххæй.

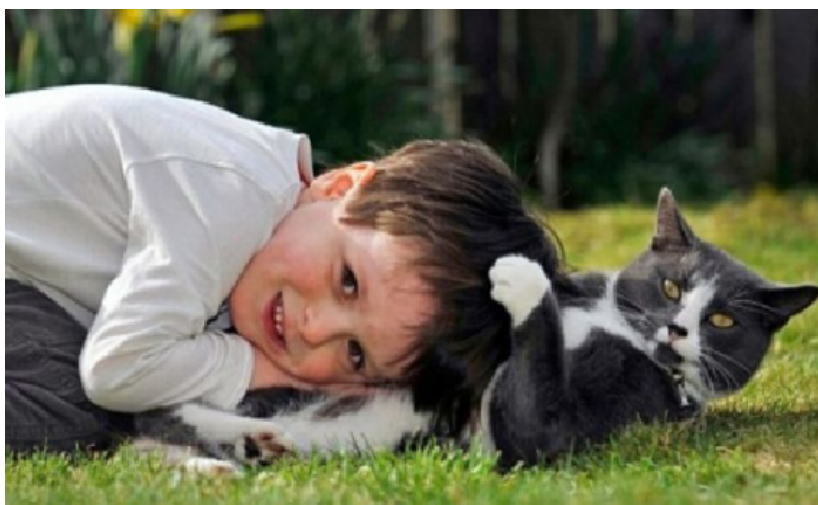

АХУЫРГÆНÆГÆН ÆХХУЫСÆН

МЗОКТЫ Аслæнбег

КУЫДЗÆДЖЫ СФÆЛДЫСТАД АСТÆУККАГ СКЪОЛАЙЫ*

7-æм кълас

Урочы темæ. *Дзесты Куыдзæг. Радзырд «Хорхæссæг» (2 сах.)*

Фыцдаг урок. Куыдзæджы царды хабæрттæ. Радзырд «Хорхæссæг». Хæххон æвадат царды нывтæ. Хоры сæфт. Адæмы катый. Фыд æмæ фырты балц.

Дыккаг урок. Тох царды сæрвæлтау æрдзы тыхтимæ. Трагикон хъысмæт æмæ йæ аххосæгтæ. Радзырды гуманистон хъуыдытæ. Пейзажы ахадындзинад уацмысы.

Литературæйы теори. Æмбарынад уацмысы æвзаджы тыххæй.

I. Радзырд «Хорхæссæг» ирон литературæзонаынады нымæд цæуы Куыдзæджы стыр æнтыстыл. Ныффыста йæ 1930 азы. Сæ цæст ыл уæд æрæвæрдтой зындгонд фысджытæ Тыбылты Алыксандр æмæ Нигер (Дзанайты Иван). Ацы уацмысæй райдыдта фыссæджы сфæлдыстадон фæндаг. «Хорхæссæг»-æн стыр аргъ кæнынц нырыккон литературон критиктæ дæр. Джыккайты Шамил уæлдай биноныгдæрæй æркаст радзырды арæзт æмæ йæ нысаниуæгмæ, æрдзырдта Куыдзæджы аив дзырды гæнæнты тыххæй, уый та баст у радзырды адæмы æмæ сæйраг хъайтарты психологион уавæримæ: «Иумæйаг нывæй фыссæг райрæзын кæны хицæн ныв. Сюжеты сæйраг хай у фыд æмæ фырты балц. Сæ хъизæмар æвдыст цæуы хуызджын ахорæнтæй. Нывтæ сты зæрдæхалæн. Фæлæ адæймаг цардыл афтæ тох кæны, æмæ диссаг у йæ хъару. Фыд æмæ фырты ахастыты зыны уæздан

Дарддæр. Райдайæн кæс «Мах дуджы» фароны 8-æм, 12-æм номырты.

æмæ тыхджын уарзондзинад. Сæ удхар æмæ сæ тох сты, адæймаг стыр æмæ рæсугъд кæй у, уый æвдисæн. Ацы уацмысы фæбæрæг ис Куыдзæджы гуманизм: фыссæгæн адæймаг у зынаргъ, æмæ йын кæны кад» («Ирон литературæйы истори», 414 – 415 ф.)

Стыр аргъ скодта Куыдзæджы уацмысæн литературæиртасæг Мамиаты Изетæ. «Цыбыр, фæлæ мидисджын ныхас, нывты арф психологион микроанализ, хъуыды æмæ æнкъарæны æндыгъд иудзинад, цауты, – фат æрдыны хъæлæсæй ратæхынæввонг куыд уа, – ахæм æлвæст равæрд, сæ тыхджын драматизм – фыссæджы курдиаты ацы миниуджытæ сæхи ирдæй рагом кодтой йæ фыццаг радзырдтæй иуы, «Хорхæссæг»-ы» («Курдиат тыхæвзарæнты», 78 ф.) Критик бæстонæй равæрста уацмысы композици, йæ конфликт, хъайтарты сурæттæ, æрдзырдта радзырды трагикон финал æмæ Куыдзæджы ныхасы дæсныйадыл.

Эпиграфæн та ацы урокмæ равæрстам Гусалты Барисы ныхæстæ. Уыдон ахуыргæнæг ныффысдзæн къласы къæйыл: **«Бынтон стыр ныхас нæ уыздæн, афтæ куы зæгъон, уæд: чи зоны, æмæ æнæхъæн дунеон литературæйы дæр бирæ нæ разындзæн, йæ мидисæй Дзесты Куыдзæджы «Хорхæссæг»-æй трагедиондæр æмæ аивадон æгъдауæй тыхджындæр фыст радзырдтæ. Фырнымд Куыдзæгæн йæхимæ æгæр стауæн ныхас ма фæкæсæд...»**

Урочы райдайæны ахуырдаутæй иу (ахуыргæнæгæй уымæн рагацау лæвæрд уыд хæслæвæрд: чиныгмæ нæ кæсгæйæ аив радзырын æмдзæвгæ).

Дзугаты Георги

Саг

Куыдзæгæн

Фæлгæсы дунемæ сæрджын саг,
Уæздан, сывæллонау æнæхин,
Бæрзонд – йæ удыхъæд, йæ сæнттæ
Йæ фарн, йæ рухс намыс æвдисæг.

Йæ цин, йæ хъыгтæ ‘мæ йæ зынтæ
Зынынц бæрæг фыстæй йæ ныхыл, –
Йæ бирæ сагъæсты æвдисæн.

Цы уад, цы тымыгътæн ныффидар –
Йæ уæнгты ивылы сæрибар...

(Фидиуæг, 1980, № 8).

Фарстытæ æмдзæвгæмæ:

1. Кæй тыххæй ныффыста йæ цыбыр æмдзæвгæ Дзугаты Георги? Дæ зæрдæмæ цæуы? Цæмæй?

2. Литератураиртасæг Мамияты Изетæ фыссы: «Поэт Дзугаты Георги лирикон миниатюрæйы («Саг») дзуры йæ хистæр æмгары хъысмæт æмæ удон цæсгомыл». Куыд æвдыст цæуынц æмдзæвгæйы Дзесты Куыдзæджы «хъысмæт» æмæ «удон цæсгом»?

3. Цавæр аивадон фæрæзтæй пайда кæны æмдзæвгæйы автор, цæмæй ирддæрæй равдиса Куыдзæджы сурæт?

4. Зонут исты фыссæг Куыдзæджы «цин, хъыгтæ æмæ зынтæн»?

5. Цавæр поэтикон аллеори ис ацы æмдзæвгæйы бындуры?

6. Цæмæн зæгъы поэт фыссæгæй афтæ: «Цы уад, цы тымыгътæн ныффидар...»?

II. Ныхас рахиздзæн фыссæджы дарддæр биографи бæлвырддæр базонымæ. Ахуыргæнæгæн фадат фæуыдзæн Куыдзæджы «цинты, хъыгты æмæ зынты» тыххæй радзурынæн.

Йæ цинтæ: «Ирон фæндыр æмæ Къостайы æмдзæвгæтæ кæй базыдта æмæ æнæ кæсгæйæ кæй дзырдта, уый 1923 – 1925 азты Дзæуджыхъæуы облæстон фæлварæн скъолайы куы ахуыр кодта, радзырд «Хорхæссæг» (1930) куы ныффыста.

Йæ хъыгтæ æмæ зынтæ: 1936 азы августы ахст æрцыд æмæ 1954 азы 8 июлы суæгъд йæ цагъары къæлæтæй. Ссæдз азæй фылдæр фæраху-баху кодта фыссæг ахæстæтты.

III. Куыдзæджы царды хабæрттæй (чиныджы æрмæгæй пайда кæнгæйæ) рахизын хъæуы радзырд «Хорхæссæг»-мæ. Фæлæ уал ахуырдауты раздæр базонгæ кæнын хъæуы зынамбарæн ныхæсты нысаниуæгимæ: хъуыдыды, агъуыст гæнах, хъомпал, мыдадзын цырагъ, Уацилла, Хорыуацилла, хъолоджын, æдгуытæ, батыгуыр, цæхгæркъул æрх, къæсса, бастайын, фæнда-раст нæ фесты, цъæхахст фæкодта.

Мус – хортæ найгæнæн бынат.

Цъæмæл – афтид, цъæл – æнæуд гага.

Къæмы мур ыл нал баззад – ыссыгъдæг, ницыуал ыл уыд.

Æнæ сасадгæ – ома, æнæ сбира уæвæн ын нæй мигъæн.

Тауинаг – мыггагæн цы хор ныууадзынц, уый.

Къæмбыр – къæдзæхы рындз.

Цыбыркъух лæг – мæгуыр, йæ авналæнтæ уынгæг кæмæн сты, ахæм.

Сæ дымгæ дæр нал фæзынд – ницыуал сæ баззад, зæй сæ фæласта.

Йæ сыджыты хайыл сæмбæлд – ныгæд æрцыд уæлмæрдты.

Хъызын – боныгъæд февзæр, скодта хъызт рæстæг.

Уыдисны – къухы æнгуылдзтæ куы ахæлиу кæнæм, уæд стыр æнгуылдзæй чысыл æнгуылдзмæйы дæргъæн.

Къæдзонæг – къæдзгонд исты ауындынынæн (хæдзары дзаума, дарæсæн, бæндæнæн).

IV. Методикон зонынадмæ гæсгæ хуыздæр уыдзæн радзырд «Хорхæссæг» ахуыргæнæг йæхæдæг куы бакæса, уæд. Уый бакастæй, йæ хъæлæсы уагæй ахуырдаутæм хуыздæр бахъардзæн Темсыр æмæ Додийы трагеди.

V. Дарддæр къласы куыст цæудзæн ахуыргæнæджы фарстытæ æмæ хæслæвæрдтæм гæсгæ. Беседæ раргом кæндзæн радзырды адæмы уавæр, хъайтарты хъысмæт, радзырдæн йæ аивадон фæрæзтæ æмæ фыссæджы дзырды дæсныад. Æрмæг (фарстытæ æмæ хæслæвæрдтæ) у фаг дыууæ урокæн, дыккаг урочы ма раттын хъæуы ахуырдаутæн æмбарынад æвзæджы тыххæй.

Фарстытæ æмæ хæслæвæрдтæ радзырдмæ (1–4 сæргонды, I-аг урокæ):

1. Куыдзæг йæ зæрдæмæ арф айста хæххон адæмы æвадат цард, сæ тухитæ æмæ сæ бæстон равдыста йæ уацмысты. Уыдонæн сæ хуыздæр у радзырд «Хорхæссæг». Цавæр рæстæг æвдыст цæуы радзырды?

2. Куыд æрзадысты уыцы аз хоры хуымтæ Уæллагкомы? Цæуыл дзырдтой хосдзаутæ, сæ хуымтæм кæсгæйæ?

3. Райсомæй цæуылнæ ацыдысты хосдзаутæ хос кæрдынмæ?

4. Цы ‘рцыди Уæллагкомы хоры хуымтыл? Цавæр æхсæв ар-
вистой хъæуы цæрджитæ?

5. Цæуыл уыд сæ катый ныхасы бадджытæн? Цæмæн дзырда-той кæрæдзийæн «*ма тæрс*»?

6. «*Ма тæрс*» магуырæн маesyг у», – афтæ фæзæгъынц адæм. Куыд æмбарут ацы адæмон ныхасы мидис?

7. Цæмæн ыссыгъта зæронд лæг Дзибо мыдадзын цырагъ æмæ Хорыуациллайæн снывонд кодта йæ фыркъатæй иуы? Цы куырда Дзибо Уациллайæ?

8. «*Хъæлæба никæцæйуал хъуысы. Кæуынаввонг æрхæндагæй æхсæвы тары ныхъхъус и Уæллагком*», – зæгъы фыссæг хъæуæй. Цæмæн? Цæмæн-иу райхъуыст хаттæй-хатт, куы иу, куы иннæ хæдзарæй хъæр: «*Марадз-ма, лæппу, фæсхъæуы хуымтæ абæрæг кæн!*»?

9. Ссарут 1 æмæ 2 сæргæндты хоры хуымты нывтæ. Абарут сæ кæрæдзиимæ. Куыд равдыста уыдоны фыссæг? Цавæр аивадон фæрæзтæй пайда кæны?

10. Комы хоры хуымтæ фесæфтысты уазалæй. «*Халас æрбадт хуымтыл...*» Сагъæссаг фæци Уæллагком». Цæуыл сагъæс кодтой Уæллагкомы цæрджытæ?

11. Цæуыл дзурæг у радзырды ацы скъуыддзаг: «*Уæддæр кусын хъæуы, хос кæрдын хъæуы, уæлдайдæр фæскъæвда цæвæг хорз хæцы. Фосæй куы нæ балхæной хор, урсаг æмæ фыдызгъæл, уæд цы уыдзысты! Æмæ фосæн та хос хъæуы*»? Цæуыл дардтой сæ зæрдæ хъæуы цæрджытæ?

12. Цавæр уавæры уыдысты Темсыр æмæ йæ фондз бинойнаджы?

13. «*Цы хæрдзысты бинонтæ? Цæмæй цæрдзысты? Ахсæв ма фæныкмæ æнхъæлмæ кæсынц, фæлæ райсом та? Амал хъæуы, змæлын хъæуы, цалынмæ удæгас у, уæдмæ*». Цавæр дзуаппытæ радтис ды ацы фарстытæн? Цавæр дзуаппытæ сын радта Темсыр йæхæдæг?

14. Фыссæг тынг дæсны равдыста Темсыры миддуне, йæ зæрдæйы сагъæстæ æмæ æнкъарæнтæ: «*Хъуыдытæ-иу дардыл фæцыдысты, фæстæмæ здæхтысты, уæддæр та – хор нæй, фæлæ исты амал хъæуы. Адæймаг цалынмæ удæгас уа, уæдмæ хъуамæ тох кæна. Фæлæ куыд?*» Цы æрхъуыды кодта Темсыр, цæмæй йæ бинонты фервæзын кодтаид, уый тыххæй?

15. Кæдæм æмæ цæмæ абалц кодта Темсыр йæ фырт Додимæ? Куыд ацыдысты фæсæфцæг æввахсдæр хъæумæ æмæ цæуыл уыд сæ ныхас фыд æмæ фыртæн?

16. Куыд ысхæццæ сты бæлццæттæ æфцæджы сæрмæ? Цы федтой æфцæгæй дæлæмæ цæугæйæ?

Хæдзармæ куыст: 1) бацæттæ кæнын радзырд «Куыдзæджы царды хабæрттæ» (пайда кæн чиныджы æрмæгæй: 167 – 168 ф.); 2) радзырд хæдзары ногæй бакæсын æмæ йын йæ мидис зонын.

Фарстытæ æмæ хæслæвардтæ радзырдмæ (5, 6 сæргонды, II-аг урокмæ):

1. Цы баисты дарддæр хорхæсджытæ? Цæмæн афтæ тагъд кодтой сæхимæ?

2. Цас хор радтой фысымтæ Темсыр æмæ Додийæн? Цæуыл сагъæс кодтой фæндагыл Темсыр æмæ Доди? («Афонмæ Бæдимæт æххормаг сывæллæтты зæрдæ аргъæуттæй æлхæны, стыр ныфсытæ сын æвары, Темæ уын бирæ кæрдзынтæ æрхæсдзæн, зæгъгæ»; «Мыййаг, куы бафæллайон, куынæуал афæразон», – æндæр хъуыды нал цыд Додийы сæрмæ»).

3. Цы хъыгдардта Додийы тагъд цæуын Темсыры фæстæ æвæд миты? Цæуыл уыди Доди æнкъард?

4. Цæмæн загъта йæхимидæг Темсыр: «Æмæ мæ аххос дæр нæу. Гал кæмæ нæ вæййы, уый йæ уæныджы дæр баифтынды?» Цавæр хъуыды ис ацы адæмон æмбисонды?

5. Куыд аивта йæхи æрдз, бæлццæттæ рагъмæ куы схæццæ сты, уæд? Цæуыл дзурæг сты ацы æнкъард æмæ уазал æрдзы нывтæ?

6. Куыд аирвæзт Доди ногуард миты хъæпæны? Цæмæй фæтарст?

7. Цавæр лæгыл нымад уыд Темсыр æгас хъæубæсты ‘хсæн? Цард сыл ахæм уæззау уаргъ цæмæн æрæвæрдта?

8. Куыд ыссардтой кæрæдзийы Темсыр æмæ Доди? Цавæр уавæры уыд лæппу? («Доди хаудæй баззади йæ мидбынаты. Йæ хъуыды ницæуыл хæст кæны, сæр зилы, æмæ йын йæхæдæг дæр ницы ‘мбары: фынаей у æви хъал?.. Уæлæмæ фестын нæ бафæрæзта, фæлæ ма бадгæйæ ныхъхъæр кодта... Уæрджытæй дæлæмæ дыз-дыз кодтой къæхтæ, æмæ бæрæг нæ хатыдта: сыд сты æви фæллад»).

9. Ссардта ма Темсыр йæ къæсса хоримæ, кæм æй ныууагъта, уым? Цæуыл хъуыды кодтой Темсыр æмæ Доди?

10. «Темæ, æз нал афæраздзынæн, фæлæ мæнæ дзæкъул айс æмæ ацу нæхимæ... – загъта йæ фыдæн Доди». Куыдæй равдыста

йæ фырты раз йæхи Темсыр? Цæмæн сфæнд кодта Темсыр фæстæмæ сæ фысымтæм аздæхын?

11. Цæмæ бæллыд йæ чысылæй фæстæмæ Доди? Цы уыд йе стырдар бæллиц? Ныртæккæ лæппуйы исчи куы бафарстаид, «цы хуыздар дæ хъæуы», уæд цы загътаид Доди? Цæмæн æй фæндыд «Дзæуджыхъæуæй-иу чи 'рцыд, уыдон цы тыхджын Болайы ныхас кодтой», уый хуызæн тыхджын уæвын?

12. Цы æрцыд Темсырыл цæхгæркъул æрхы? Цы загъта Темсыр Додийæн «хатыр курæг æмæ лæгъстæгæнæг хъæлæсы хаттæй»? Цæуылнæ радта дзуапп фыды ныхæстæн Доди?

13. Куыд фесæфтысты хорхæсджытæ – Темсыр æмæ Доди? («...Арф ингæн-комы та сæмбæлдысты фыд æмæ фырт, фæлæ ацы хатт кæрæдзийы нал базыдтой»).

14. Зæрдæ риссы, лæгмæ цæуы кæуын, йæ бон куы уайд, уæд йæ æххуысы къух бадардтаид хорхæсджытæм. Цы уæ фæнды зæгъын Куыдзæджы радзырды тыххæй?

15. Цæмæн лæууы нæ цæстыты раз Додийы сурæт? Цæмæн у афтæ хион махæн ацы лæппу? Цæмæн разынд Додийы хъысмæт ахæм уæззау æмæ трагикон?

16. Радзырды тексты ссар æрдзы нывтæ (пейзажтæ).

17. Радзурут, цы ахъаз сты æрдзы нывтæ Темсыр æмæ Додийы хъуыдытæ рагом кæнынæн?

18. Фæцыди уæ зæрдæмæ уацмысы æвзаг? Цæмæй? Дзуапп датгæйæ, пайда кæнут «Хорхæссæг»-ы текстæй.

19. Цавæр аивадон фæрæзтæй пайда кæны йæ уацмысы фыссæг? Ранымайут сæ.

20. Скъолайы библиотекайæ райс Дзесты Куыдзæджы радзырды чиныг æмæ йæ бакæс (радзырдтæ «Хæдмæл хъазт», «Уæхæны радзырд», «Скъæфт»); (чингуытæ «Хинæйдзаг къæбыла», «Диссаджы кукла», «Пъырыстыф» «Уæлыгæсы радзырдтæ» æмæ æнд.).

VI. Литературон терминтæ ахуырдауы дзырдуатмæ:

Уацмысы æвзаг. Аив литературæйы æвзаг наукон литературæйæ хъауджыдар ваййы нывджын. Фыссæг дзырдтæ æмæ ныхæстæ æвзары, цы цаутæ æмæ хъайтарты æвдисы, уыдонмæ гæсгæ. Нигер фыста Куыдзæджы радзырдты тыххæй: «Цæйдæриддæр тыххæй фыссы йæ радзырдты, уый зоны хорз, фадæттæ йын аразы йæ куысты. Хъæздыг æвзаджы фæрцы

Куыдзæг аразы хуызджын нывтæ, бæстон æвдисы хохы цард».

«Знон дæр ма Уæллагкомы хуымтæй зæрдæ рухс кодта. Саджил хохырдыгæй-иу дымгæ куы рацъд, денджызы уылæнтау-иу куы афæйлыдта, – хуыздæр ма цы уыдаид уыдонмæ бакæсынæй! Хуымæтæджы зад не ‘ркодтой ацы аз! Уалдзæджы, æвзарæфтауын афон, дзæбæх рæстæг ахаста, æмæ æнæхæмпæлæй сфардæг сты.

– Ацы аз хортæ къухы куы бафтой, уæд мæгуыр нал уыдзыстæм.

– Бæргæ хорз сты, фæлæ сæ цалынмæ дæ мусы мæкъуылтæй фенай, уæдмæ мацы дзур.

– Хуыцау ма рауадзæд иухатты аз. Уæддæр афтæ зад уыдысты, фæлæ...

Ахæм ныхæстæ кодтой хосдзаутæ сæ хуымтæм кæсгæйæ.

– Айхуызæн ма хор снæрсгæ уыдзæн! Æркæсут-ма йын йæ хъуыдыдытæм – иунæг цъæмæл дзы нæй.

– Табу йæхицæн Хорыуациллайæн. Уый куы фæнда, уæд ын дзы йæ ном ссардзыстæм, – дзуры иннæ.

Ныр ма сæм бакæс (хуымтæм – А. М.). Куыд базæронд сты æхсæвæй бонмæ. Сæ сæртæ фæкъул сты. Цъæх-цъæхид цыллæ сыгтæ мæрдон фæлурс ныйисты æмæ сæ мидбынат хуры тæвдмæ сæ цæстысыг лæдæрсы. Кæуынц æфсиртæ. Кæуынц сусæгæй. Афтæ ма фæкæуы ног чындз сæрзæды бын йæ цæгаты зиан фехъусгæйæ.

Боны хъарм куыд тынгдæр æндавы, афтæ халас тайы, æмæ æфсирты цæсгом тархуызæй разынд. О мæгуыр æфсиртæ! Цал хуызы аивтой! Хъазæд ныр дымгæ, куыд æй фæнды, афтæ – халасдзагъд æфсиртæ худын нæ уарзынц. Кæд сæ нæ уадза дымгæ, кæд сæ базмæлын кæна, уæд сæ къул бæрзæйтæ кæрæдзийыл къадзонæгау сæвæрдзысты, ныббыцæу уыдзысты, уæддæр хъазгæ нæ кæндзысты». Ахæм диссаджы ныхæстæй равдыста фыссæг адæмы цин хорты задæй æмæ сæ хъыг хорты сæфтæй. Уыцы æрфыстыты бæрæг дары Куыдзæджы æвзаг, йæ нывтæ рауайынц уындджын, цардхъом æмæ мидисджын.

VII. Дыккаг урочы кæрон ахуырдау чыныгмæ нæ кæсгæйæ радзурдзæн æмдзæвгæ Куыдзæджы тыххæй:

Гафез (Гаглойты Федыр)

Хорхæссæг

Дзесты Куыдзæгæн

...æртын æвдæм фыд азы
 цы уадтымыгъ рацыд, –
 стонг, зыд бирæгъау ниудта,
 цæф калмау ысхъиудта.
 Хурыл самадта мигътæ,
 саста талаты къалиутæ...

...æруагътой сæ сæртæ риуыл,
 кæй нал ысты а царды зиуы,
 Дæ хоры æфсиртау куыдтой,
 сьд хоры æфсиртау
 цæрæнбон куырджой.

Лæг куыннæ цæуа хорхæссæг алаз,
 фæлæ алкæд йæ балц
 йæ фидæнмæ дарæд;
 хосдау – хоры сæрæй,
 барæг – комы бынæй,
 фыййау – тигъы былæй,
 гутондар хъугомæй зарæд!

(Мыхуыргонд цæуы чиныгæй: Мамиаты И.
 Курдиат рæстæджы тыхæвзарæнты. –
 Дзæуджыхъæу: Ир, 2008, 165– 166 ф).

Фарстатæ æмдзæвгæмæ:

1. Уæ зæрдæмæ фæцыдис Гафезы «Хорхæссæг»? Цæмæй?
2. Дæумæ гæсгæ, цæмæн схуыдта йе ‘мдзæвгæ Гафез афтæ?
 Чи у «Хорхæссæг» æмдзæвгæй?
3. Æртынæм азты цард æмæ политикон уавæр æвдисгæйæ,
 цавæр аивадон мадзалæй пайда кæны фыццаг строфайы Га-
 фез? Ссар уыцы абарстытæ тексты (уыдон баст сты æрдз æмæ
 сырджимæ).
4. Кæй сурæт фæзыны чиныгкæсæгмæ æмдзæвгæйы дыккаг
 строфайæ? Чи уыдысты уыцы адæймæгтæ: «æруагътой сæ сæртæ

риуыл, /кæй нал ысты а царды зиуы»...? Куыдзæджы радзырд «Хорхæссæг»-ы кæцы рæнхъытæ æмæ æрдзы нывтæ æрлæууын кодтой махæн нæ зæрдыл?

5. Æмдзæвгæйы автор æртыккаг строфайы фæдзæхсы: «Лæг куыннаæ цæуа хорхæссæг алаз, /фæлæ алкæд йæ балц йæ фидæнмæ дарæд...» Цæмæн? Ис рохгæнæн уыцы фыдæвзарæн цаутæн, зынтæн, рыст æмæ мастæн, милуангай адæймæгтæ кæй бавзæрстой, уыдонæн?

Хæдзармæ куыст: 1) ныффыссын (бархийæ) нывæцæн-миниатюрæ «Додийы бæллицтæ»; 2) ссар радзырды тексттæ аивадон фæрæзтæ æмæ зæгъ: цæмæн пайда кæны фыссæг уыдонæй?

ИРОН
ПРОЗÆЙЫ
АНТОЛОГИ

ДЗАДТИАТЫ ТОТЫРБЕГ

(1910–1984)

Дзадтиаты Исмелы фырт Тотырбег райгуырд 1910 азы 28 декабры Хуссар Ирыстоны Сыбайы хъæуы.

Афтæ зæгъæн ис, æмæ цыдæриддæр уæззау хъуыддагæй æрцыд XX æнусы, уыдонæй стæмтæй аирвæзт. Мадæй сидзæр, дам, æцæг сидзæр, æмæ йын 1919 азы амард. Афæдзы фæстæ сæ бинонтæ – йæ фыд, йæ дыууæ хойы æмæ ‘фсымæр хæстæй иннæ лигъдæттимæ рафтыдысты Цæгат Ирыстонмæ. Æрбынат уал кодтой Къодахджыны. Гъемæ ам фыдгæнджыты къухæй фæмард сæ фыд.

Тотырбег йæхи бинонты бæрнон лæгæй банкъардта: æххуырсты бацыд бонджын лæгмæ – йæ фысвосын хызта, хуым кодта, рывта...

Уæдмæ Ногиры хъæу æрбæстон, æмæ 1923 азы ардæм ралыгъдысты. Суинаг фыссæг ликбезы фæрцы кæсын æмæ фыссын базыдта. Кустæ дæр æмæ уыциу рæстæг ахуыр дæр кодта рабфачы. Къорд азы йæ фæскомцæдисы иу бæрнон куыстæй иннæмæ ивтой, хъазуатонæй архайдта, ног цардарæзт кæй зæрдæмæ нæ цыд, уыдонимæ хæстыты.

22 азы йыл сæххæст, афтæ йын мыхуырай рацыд йæ фыццаг чиныг «Революцийы хъæбатыр». Фондз æмæ ссæдзæдзыдæй сси советон Фысджыты цæдисы уæнг. Финляндиимæ хæст куы райдыдта, Тотырбег бархионæй уæд уырдаæм ацыд. Цалдæр хатты дзы фæцæфта. Æфсæддонты ‘хсæн уæлдай кадджындæр цы майдан уыд, уый райста – «За отвагу».

Уалынмæ та Дыккаг дунеон хæст стынг. Æмæ та чысыл баулафты фæстæ æрыгон фыссæг – хæстон

уацхæссæг, знагæн ныхкъуырдаæттæг æфсады рæнхъыты. Тынг уæззау цæф фæцис.

Цалдæр мæйы фæстæ куы бадзæбæх, уæд æй Сау денджызы флотмæ раивтой. Ам дæр та иу хæцæнæй иннæмæ хауд, æмæ та Новороссийскы бынмæ уæззау цæф фæцис.

Йæ амонд уыд, æмæ сæрæгасæй сыздæхт. Фæсхæст куыста журнал «Мах дуг» æмæ альманах «Советская Осетия»-йы редактортæй, чиныгуадзæны директортæй, Цæгат Ирыстоны полиграфрауагъдады Управленийы хицауæй. Фыста очерктæ, радзырдтæ, аивадон æмæ документалон уацаутæ, историон архайджыты цардыл романти. Йæ уацмыстæ къорд хатты рацыдысты хицæн чингуытæй – куыд иронау, афтæ уырыссаг æвзагмæ тæлмацæй дæр.

Тотырбегыл йæ хур аныгуылд йæ уарзон Сау денджызы былгæрон – 1984 азы 7 июлы.

ДЗАДТИАТЫ Тотырбег

ДИССАДЖЫ СÆН

Радзырд

Кавказы хæхты тæккæ астæу бацыд тынг арф нарæг ком. Ком куыд арфдæр цыди, афтæ къабæзтæ уагъта фæйнардæм. Комы къæдзæхтæ æмæ дуртыл йæхи хойгæ цы дон цæуы, уый куыд дæлæмæ стырæй-стырдæр æмæ фыдуагæй-фыдуагдæр кæны, уымæн æмæ йæм комы къабæзтæй кæлынц цæугæдæттæ. Дон комæй коммæ куыд хæццæ кæны, афтæ йыл алчидæр æвæрдта æндæр ном. Æппынфæстагмæ быдырма ‘ввахс йæ бындурон ном сси Леуахи.

Ацы стыр комы æмæ йæ къабæзты уæд уæрдонфæндаг нæ уыди, – комы æмæ йæ алы къабæзты кæд тынг бирæ адæм царди, алы къуыппыл æмæ алы цыргъыл дæр хъæу, – уæддæр цыдысты фистæгæй, хор хастой æккойæ Чъребайæ, Гурæй, кæнæ та суанг Калакæй дæр. Химидаг цы зæххы гæбæзтæ уыд, уыдон

Мачабелтæ байстой адæмæй, æмæ зæххытыл царджытæн сæ афæдзы куыстæй мæй-дыууæ мæйы фаг дæр хор не ‘взæрд. Уымæ гæстæ хорагур ацы кæмттæй алы ранмæ дæр æфтыдысты, æмæ æвæндаг ком дæр æнæтуг æргæвст кодта адæмы.

Иннæ хъæутæй уæлдай рæсугъддæр ран царди Дæллагхъæу. Раджы кæддæр бафтыдысты ардæм адæм, æмæ сæхицæн дыууæ комы астæу, хæхтæй цы къуылдым æрхаста, уый тæккæ тигъыл æрфысым кодтой Дæллагхъæуы бындуравæрджытæ, хъæуы бынат ахсгæйæ, раст бацыдысты хъуыддагмæ: хъæуы бынат æрцахстой ахæм ран, æмæ йын, фыццагдæр, зæй фæласынай тас нæ уыд: дыккагæй, æцæгæлон тыхгæнджытæн æрбахъуызæн ничердыгæй уыд, къуылдыммæ алы æрбацæуæнтæ дæр хорз зындысты. Æцæг æм дон дард уыд æмæ хъуыды кодтой: «Сылгоймагтæ уымæн сты, æмæ дон дæр хæссой, куыроймæ цæуой, хæдзары куыст кæной». Æртыккаг æмæ сæйрагдæр хъуыды та уыд уый, æмæ ацы ран хуымгæнды, хосгæрсты æмæ сæрвæты зæххытæ, стæй хъæд дæр уыд æвæджиу хорз. Æмæ сæ цалынмæ æлдар йæхи нæ бакодта, уæдмæ зæххытæ уæрст уыдысты хæдзаргай, алчидæр йæ хайы алыварс самадта æмбонд дойнаг дурæй, – искæй фос знаггад куыд ницы кодтаид хуымтæн. Афæтæ байуæрстой уыгæрдæнтæ дæр. Хъæд æмæ сæрвæттæ та ныууагътой æхсæны пайдайæн. Хæдзæрттæ та се ‘ппæт дæр сарæзтой ставд дойнаг æмæ къæдзæхдурæй. Уæлхæдзæрттæ та кодтой æлыг сыджытæй – тъæпæн сæртæ. Уæлхæдзары астæуæй-иу ныууагътой хуынкъ рудзынджы бæсты, рухс мидæмæ цæмæй цыдаид, фæздæг та æддæмæ, уый тыххæй.

Фæззыгон хурбон.

Хъæбæрхоры хуымтæ фæбур сты æмæ сыгъзæринау хурмæ цæхæр калдтой, дымгæйы уылæн сæ рæвдыдта æмæ æфсиртæ сæ тæлмыты хъазыдысты. Суадоны сæрмæ фæхстыл, цъæх кæрдæгыл, хызтысты уæрыччытæ æмæ родтæ. Хъæдысары фæтæнты та-иу апырх сты лыстæг фос. Сæ алы фæрстæй бæрзонд къæдзæхты айнæджытæ æвзистау дардмæ æрттывтой.

Ахмæт Цъалайырдыгæй донбылтыл æрбацыд тыртыый пыхсбынты иу къахвæндагыл æмæ, йæ тулдз лæдзæгыл æнцой кæнгæйæ, ссыди хуымты астæуты хъæумæ. Фаджыс æмæ хуыры бын цы нарæг уынг уыдис, уым æрлаууыдис æмæ афæлгæсид комы æрдзон рæсугъддзинæдтæм – рагæй сæ нал федта. Стæй бацыд сæ дойнаг дурæй амад хæдзары размæ, æнæ иу

сыбырттæй сабыргай æрбадт æмæ лæдзæг йæ хъæбысы æрæвæрдта. Иннæ сисрæбын хурварсы та бадт йæ мад, нымæ-тыл цыдæр архайгæйæ. Ахмæты нæма федта мад æмæ дарддæр кодта сабырæй йæ уынгæг хъарджытæ. Ахмæты фæндыд су-сæгæй мады хъарджытæм байхъусын, фæлæ йæхи зæрдæ дæр сæнкъуысти йæ ныхæстæй æмæ йæхи нал баурæдта:

– Цы та кодтам, нана, цы та ныл æрцыд? – бафарста Ахмæt æмæ мадмæ хæстæгдæр бабадт. Мад йæ хуыйын фæуагъта, раз-дарæн аивæзта æмæ асæрфта æмпылд рустыл дæлæмæ уайгæ цæстысыгтæ, стæй сдзырдта:

– Берд та дæ агуырда, мæ хъæбул. Райсом, дам, мын мæ хæс куы нæ бафидат, уæд сæгъ акæндзынæн. Уый фæстæ та хъалонисджытæ дæр ам æрбалæууыдысты. Мах, дам, йæ бæрзонд-дзинад стыр кънйазæн йæхицæй æрвыст стæм, хъуамæ, дам, Ахмæты немæ акæнæм æмæ йæ салдат радтæм, хъалонмæ æхца чи бафида кънйазæн, уый бæсты. Уæд мæ удæгасæй баныгæн, Ахмæt! – Мад йæ хъæлæсы дзаг ныккуыдта æмæ йæ тихалæ-джы хуызæн цæнгтæй Ахмæты æфцæгыл æртыхст. Ахмæt æрса-быр кодта йæ зæронд мады, ныфсытæ йын авæрдта, стæй йæхи зæрдæ дæр куы суынгæг, йæ хъызæмар цардыл ахъуыды кæнгæйæ, уæд сыстад æмæ фырмæстæй æхситтæй зарыныл схæцыд, афтæмæй хæдзармæ бахызт. Уым та федта ноджы зæрдæхалæндæр ныв: хæдзары иу къуымы сæгъы фæздонь бын дæйгæйæ сæныкк æмæ чысыл сывæллон тохы бацыдысты: дыу-уæ дæр, зæххыл æнцайгæйæ, ивазынц сæгъы фæдджытæ дæ-йынмæ. Лæппу сæныччы асхуыста æмæ сæгъы фæдæг зыдæй рацъырда. Сæныкк дæр фæмæсты, йæхи дард фæхаста æмæ йæ дыууæ чысыл сыкъайæ лæппуйы ныццафта: сывæллон сæгъы бынæй ратылд æмæ ныккуыдта. Ахмæt æм фæлæбурдта, айста йæ йæ дæрзæг къухтæм æмæ фæстæмæ дуармæ рахызт, йæхи-нымæры мады ныхæстæ дзургæйæ: «Сæгъ Берд аласдзæн, дæу та кънйаз салдат ратдзæн, æмæ мæ уæд удæгасæй баныгæн». Фæстæмæ та æрбадт æмæ æнæдзургæйæ каст сывæллонмæ, стæй бахудт æмæ сдзырдта:

– Сæныкк дæ йæ мадмæ нал уадзы, нæ? Цæмæн дæ бауадза? Дæхи мад кæм ис? Уый дзидзи цæуылнæ дæйыс, мæ хур?

Ацы ныхæстæ кæнгæйæ та Ахмæt æрбаймысыд йæ биной-наджы æмæ цæстытæ донæй айдзаг сты, афтæмæй ныхъхъус. Мад уый фембæрста æмæ сдзырдта кæуын хъæлæсæй:

– Хъусын дæм, ма хъæбул, дзур, цы ног хабæрттæ æрбахастай хистæй?

– Хабæрттæ хабæрттæ сты, нана, фæлæ та æз абон ахæм стыр хисты дæр уайдзæф райстон, æмæ мæн дарддæр ахæм цард ницæмæнуал хъæуы. Кæнæ мæлæт, кæнæ та ном, кад.

– Цы кодтай ма хъæбул, цы уайдзæф?

– Ма фыдæн афæдзы хист нæма скодтам, цырт ын нæ ныс-сæгътам, æмæ амæлæт хуыздæр у, фидиссаг фестæм.

– Ома дын урс уæрыкк æрбауон, Хуыцау дæр æмæ адæм дæр хорз куы зонынц нæ магуырдзинад, уæд ныл кæй зæрдæ хъуамæ фæхуда; æгæрмагуыр бæрæгбоны нæ дзуарæн, табу йæхицæн, æртæ кæрдзыны скувын нæ бон куынауал у. Уæд ма афæдзы хист та цæмæй скæндзыстæм!

– Ныууадз-ма æдзух дæ магуыры кой кæнын. Адæм нæ хæдзарыл нымайынц æмæ дæ магуыры хъуыддаг никæй ис, – фæмæсты Ахмæт. – Стæй магуыр дæр цæмæй стæм? Адæммæ ма акæс, цас дзы ис махæй хъæздэгдæр? Хæстæджытæ, æрвадæлтæ нын бирæ, æмæ куы фехъусын кæнæм, уæд нæм нæ хæстæджытæй алчидæр, æгъдаумæ гæсгæ, хъуамæ æрцæуа сабаттаджимæ, кæд ма ирон стæм, уæд. Стæй дæ рох ма уæд; дæ чындрæ æмæ ме ‘фсымæр Калачы кæй сты, æхцайы куыст кæй кæнынц, уый.

– О ма хур, æмæ ма уæд цæргæ та цæмæй кæндзыстæм? Дæ хъалон æмæ Берды хæс та? Стæй дын райсом æз куы ‘рбауалон, уæд та куыд, цæмæй ныгæндзынæ дæ мады мард? – Мады кæд тынг фæндыди йæ мойæн афæдзы хист скæнын, уæддæр нæ разы кодта Ахмæты ныхасыл...

– Уæдæмæ æз Калакмæ ацæуон, сæ дыууæйæ дæр æхца райсон æмæ, хистæн цы хъæуы, уыдон дæр æрбахæссон. Ау! Ныр уæдæй нырмæ нæ хæстæ æмæ иу хисты фаг дæр нæ бакуыстайккой дыууæйæ?

– Гъеуый дын ма зæрдæмæ цæуы, ма хъæбул. Ныффардæг у Калакмæ, фен дæ бинойнаджы æмæ де ‘фсымæры. Стæй, дæ къухы цы бафта уыдон куысты мыздæй, уымæй цы хъæуы, уый сараздынæ, – фæныфсджындæр уæвгæйæ, загъта зæронд мад.

– Хорз æрхъуыды у, нана, фæлæ мын фæндаггаг куы ‘рцæттæ кæнис, уæд æз цæуин Калакмæ, – сæрыл бæрзонддæр схæцгæйæ æмæ цыбыр сау рихитæ адаугæйæ, загъта Ахмæт.

– Баппа ма хъæуы, Æбо! – ссыди сывæллоны кæуын æмæ зæронд усмæ йæхи баивæзта.

Зæронд ус дыууæ къухæй æрбавнæлдта, æвзалытæй ахуырст сывæллоны йæ хъæбысмæ сласта, хъæбæр риумæ йæ æрбал-хъывта æмæ загъта:

– Ныртæккæ, ныртæккæ, мæ хуры чысыл...

Ахмæт дзыппæ нывнæлдта, систа дзы сур фых дзидзайы карст æмæ дзулы кæрдих æмæ сæ бадардта йæ мадмæ:

– Мæнæ йын хай, дæхæдæг дæр дзы ахæр. Хæрнæджы мын сæ Габе аивæй мæ дзыппы афсæрста, «дæ сывæллоны дзы арæвдау», зæгъгæ. Йæхæдæг сыстад, хæдзармæ бацыд æмæ, фырмастæй æхситтæй заргæйæ, къуымтыл афæлгæст.

Арты сыгъдысты ставдгомау бæрз сугтæ, къонайыл цырагъ-дарæны бын хуыссыд хъулон гæды. Артдæстмæ хæстæг тæрхæгыл афтид арынг. Арынджы фарсмæ лыстæг уисæй быд хордон къуту. Ахмæт базылд къутуйырæм, рахыл æй кодта æмæ дзы ныхситт ласта.

– Нæ къутумæ мыст дæр нал цæуы, мыст, – сдзырдта мад...

Ахмæты мад хъæуыл ссад æфстаугур куы разылд бæлццонæн фæндаггагæн, уæд хъæуы се ‘ппæт дæр базыдтой ацы хабар æмæ æнхъæлмæ кастысты, цы рауайдзæн Ахмæты балцæй, уымæ. Фæлæ уыргæ бирæйы нæ кодта, Ахмæт Калакмæ ацæудзæн, уый.

Мад ацæттæ кодта цæхджын доны тылд хъæбæрхоры кæрдзынтæ, хуырхы гуымбылимæ сæ дзæкъулы сæвæрдта æмæ сын сæ ком фидар бабаста. Цас йæ бон уыд, уымæй скуывта «Лæгты дзуарæн» Ахмæты фæфæндарасты тыххæй. Ахмæт араст йæ дард фæндагыл.

– Дæ хъæбысы мын-иу сæ акæн мæ фырт æмæ мæ чындзы, – фехъуыст ма йæм фæсте мады ныхас. – Æнæ хор æмæ-иу æнæ сæн ма ‘рбаздæх!

– Афæндараст у, Ахмæт. Уастырджи дæ хæрзтыл æмбæлæг фæкæнæд, – зæгъгæ, раарфæ кодта Габе, уынджы Ахмæтыл амбæлгæйæ.

– Хорзæй баззай, Габе. Фæлæ мын уыцы хъалтæ мæ хæрд, мæ нозт, мæ цард куыд фенад кодтой! Æгас хисты адæмыл куыд ныхтхъæр кодтой, мæ фыд мæрдты æххормагæй дзыназы, зæгъгæ. Не ‘рхæсдзынæн мæ сæрмæ ахæм фидисы хъуыдаг, хъуамæ мæ фыдæн скæнон сыгъдæг сæнæй хист, æмæ се ‘ппæты цæсты фиутæ дæр куыд батайой...

– Цы кæны, хист дæр æгъдауы ис.

– Дæ Хуыцауы тыххæй, Габе, курын дæ æмæ уыцы цъæх хæрæг Берды фæсабыр кæн, æмæ мын ма иунæг сæгъ йæ хæсмæ куыд нæ аласа, ма сывæллон æххормагæй ныммæлдзæн. Стæй куы ссæуон, уæд ын йæ хæс пайдаимæ бафиддзынæн. Кънийазы фæсдзæуинтæн дæр-иу зæгъ, зæгъгæ, кънийазæн хъалон фидынмæ ацыд Калакмæ; æз ын сæ уым бафиддзынæн.

Хæххон адæммæ кæд Калак дард каст, уæддæр Ахмæтмæ фæкаст хæстæг. Адæмы уайдзæф, йæ хæсты мæт æмæ йæ сывæллоны катый йын йæ зæрдæ сыгътой, æмæ йæ фæллад дæр нæ æмбæрста.

Æртыккаг бон сихор афонтыл ын йе ‘мвæндагонтæ куы загътой, фæхæццæ кæнæм Калакмæ, зæгъгæ, уæд æй фыццаг нæ бауырныдта, стæй йæ фæллад зæрдæ уæрыккау скафыд, цæнгтæ сæхиуыл схæцыдысты, сæр фесхъæл, æмæ сау цæстытæ ныррухсты, сæхи сарæзтой стыр горæтмæ. Фæлæ йæм горæт чысыл йеддæмæ нæ зынд. Цыма Афинæт горæтмæ бацæуæнырдыгæй кароны лаууыд ног дари къабайы, сызгъæрин донытылд æвзист риуæгънæджытæ æмæ ронæй нарæг астау æлвæстæй, афтæ касти Ахмæтмæ. Ахмæт афтæ схъæлдзæг, æмæ ма йе ‘рчытæ зæхмæ чысыл хæццæ кодтой, фæллад къæхтæ нæ æвзæрстой, кæуылты уадысты, уый.

– Æмæ куыд уыд, уый куы зонис, ма хæлар, куыд ыл бауандыдтæн ардæм рарвитыныл, – дзырдта Ахмæт йе ‘мбалæн. – Мæ фыд куы амард, уæд нæ муртæ хистыл хардзгонд æрцыдысты. Хæдзары бахæринаг ницыуал уыд. Райстон æхца хæсы хъалон фидынæн, æмæ уыдон дæр фыст нæма сты. «Сыдæй мæлынай худинагдæр ницы ис», зæгъгæ, ме ‘фсымæры бацырен кодтон, æмæ сæ ма сылгоймагимæ рарвыстон Калакмæ æхца бакусынмæ.

– Уымæй раст бакодтой, Ахмæт, – сразы йе ‘мбал дæр. – Фидынц!

– Тынг æппæлыдысты, æхсырджын æрыгон устытæн кънийæзтæ хорз мызд фидынц, зæгъгæ. Æмæ раст у, суанг нæм мидæмæ байхъуысти – хорз бынæтты ныллæууыдысты ме ‘фсымæр æмæ ма ус дæр. Ус кънийазмæ ныллæууыд, æфсымæр та æфсæнвæндагыл кусы. Хорз дзы æппæлынц. Нæ комæй æрыгон устыты ракодтой комкоммæ кънийæзтæн кусынмæ. Дзидзидай сывæллонæн тарстæн – мады æхсырæй куы фæцух уа, уæд амæлдзæн, зæгъгæ, фæлæ фервæзт, ма мад æмæ нæ сæгъы руаджы. – Ацы

ран та Ахмæты зæрдæ суынгæг æмæ, цыма йæ хъуыры исты фæбадт, уыйау йæ ныхас фæуагъта...

Бахæццæ сты горæты кæронмæ. Ахмæт йæ цæстытæ нæ хицæн кодта горæты нывæй, цыма йæм Афинæт горæты кæрон æнхæлмæ каст, уыйау.

Хорхæссæгимæ Ахмæт алы æмбæлæджы дæр фæрсы, кæцы ран ис, «Собачовка» кæй хонынц, уый. «Собачовка» хуынд, йæ кæстæр æфсымæр кæм цард, уый, – Калачы мидæг кусджыты сых. – Сабачовка зын ссарæн нæ уыд, стæй йын уæд ирæттæ бацамыдтой йе ‘фсымæры царæн бынат дæр. Стыр горæты кæрон ныллæг чъизи къуымтæ, нарæг æмæ хуырджын цъыф уынгтæ. Мæнæ зæххы къахт, дойнаг дуртæй амæд скъæтгонд хæдзар. Ам царынц æфсæнвæндагыл кусджытæ, ам цары Ахмæты ‘фсымæр, æфсæнвæндаджы кондукторы æххуыстæнæг Хъырым дæр.

Ирон кусджытæ Тоборзаты Ахмæтыл сæмбæлдысты цинимæ. Дыууæ æрдæгхафт фæйнæгæй стъолыл уайтагъд февзæрдзысты сæны æвгтæ, хæринаг. Кусджыты фарстытæн, сæнæй йæ фæллад уадзгæйæ, Ахмæт лæвæрдта дзуапп, стæй мæсты дæр кодта, куыд æрæгмæ йын дзурынц, йæ ус кæм ис, куыд цары, уый тыххæй. Бафæрсын та цæсгом кæм хъæцыд.

– Уыцы дардæй æхсызгон хъуыддаджы фæдыл æрцыдаис? – бафарста кусджытæй иу.

Хъырым куы базыдта, мад æмæ чысыл лæппу æнæниз кæй сты, уый, уæд уырдыг слæууыд æмæ æнцæд, æнкъардæй хъуыста. Ахмæт не схъæр кодта, фидиссаг æй кæй фæкодтой, йæ фыд мæрдты дзæнæты бадыны бæсты магуыргур зилы, зæгъгæ, уый. Стæй йæ кънйаз салдатмæ уæй кæны, йæ иунæг сывæллонæн мады бæсты чи баззад, уыцы сæгъы йын Берд йæ хæстæм кæны, уый. Фæлæ уæддæр загъта:

– Нæ фыд ныл бирæ фæтухæн кодта æмæ йын кæд уæлæуыл хорздзинад фенын нæ бафæрæзтам, уæддæр мæрдты хъуамæ йæ кад бæрзонд уа. Æмæ йын сæ зæрды сыгъдæг сæнæй хист скæнын ис. Афтæ, нæ, Хъырым? – афарста Ахмæт йæ кæстæр æфсымæры.

– Афтæ, о, Ахмæт, – æвæндонæй цыбыр дзуапп радта Хъырым.

– Чи ‘мбæлы, ахæм хъуыддаг у, – æнæбары сразы ис кусджытæй иу...

– Уазæг, фæллад дæ æмæ уал аулæф, стæй та фендзыстæм, – зæгъгæ, сдзырдта Хъырымы æмдзæрджытæй иу. Ууыл бадт

райхæлд. Хъырым æнкъардæй æнкъарддæр кодта. Ахмæтæн та йæ хъуыдытæ сæрæй нæ хицæн кодтой:

«Ныртаккæ фендзынæн Афинæты, йæ уадултæ хурау ныр-рухс уыдзысты, цæстытæ цæхæр акалдзысты, фæлмæн былтæ, худгæйæ, æндзæвдзысты сæнæйдзаг фæллад былтыл æмæ афæрсдзæн: «Цы фæцис мæ чысыл хъæбул?»

Хъырым ницы дзуапп лæвæрдта Ахмæты цæстæнгасæй фарстæн Афинæты тыххæй. Æппынфæстаг Хъырым сразы Ахмæты акæ-ныныл Афинæты фенынмæ.

Цæуынц Калачы уынгты, æмæ Хъырым йæ хæххон æфсымæрæн æмбарын кæны горæты цард, куыд æй æмбары, афтæмæй; дзуры йын, кусджытæ куыд тыхджынæй-тыхджындæр змæнтындæр хи-цауады ныхмæ, се знæгты ныхмæ, уый. Амоны йын горæты хорз-дзинæдтæ, фæлæ дзы Ахмæтмæ æрмæст хæрзчысыл цыдæртæ хъардта. Бахæццæ сты иу стыр цæхæрадонмæ, йæ алыварс хорз быру арæст, мидæгæй дзы алыхуызон бæлæстæ, бандæттæ æвæрд, бирæ алыхуызон дидинджытæ. Хæрзарæст адæм тезгъо кæнындæр, дæларм-уæларм хæцгæйæ.

«Гъе, уæ бон ныссæрфат, цы тæхудиаг стут, цы, хист кæныны мæт дæр кæй нæй», – загъта йæхинымæры Ахмæт.

– Цом-ма Хъырым, мах дæр æм бацæуæм, уыцы адæмтæм бакæсæм!

– Уырдаæм афтæ цæуæнтæ нæй, – загъта Хъырым. – Кæс-ма уæлæ йæ дуарыл куыд фыст ис. – Æмæ Хъырым хъæрæй бакаст:

Солдатам, собакам и

черни вход воспрещен.

Ацы фыст Хъырым куы бамбарын кодта йæ ‘фсымæрæн, уæд Ахмæт йæ сæр банкъуыста æмæ йæ дæндæгты къæс-къæс ссыд:

– Уыдонмæ гæсгæ куитæ, салдæттæ æмæ «сау адæмæй» хъауджыдæр нæй, и?!

– Афтæ, Ахмæт. Уый рагæй афтæ у, зæххыл паддзах æмæ уæздæттæ куы равæрддысты, уæдæй нырмæ. Фæлæ сын ныр ам, Калачы, кусджытæ се уæнгты тас бауагътой... Цом фæлтау æндæр цæхæрадонмæ, – уырдаæм цæуæн ис.

Бацыдысты «Александровский сад» кæй хуыдтой, уырдаæм. Æрта-лынц, æмæ фæйнаердыгæй скалдис цырагъты рухс. Æфсымæртæ цыдысты цæхæрадоны лæгъз фæндæгтыл, дидинджыты дзæбæх тæфмæ смудгæйæ. Уым Хъырым сфæнд кодта Ахмæтæн радзурын Афинæты хъуыдаг, фæлæ та йæ ныфс нæ бахаста.

– Цай тасы кой кодтай, цæ, Хъырым, цы тас уадзынц Калачы кусджытæ кънйæзты уæнгты?

Хъырым дзырдта Ахмæтæн, кусджытæ куыд сыстадысты сæ мызд фæфылдæр кæныныл, куысты сахæттæ фæкъаддæрыл æмæ сæрибардзинадыл. Фæлæ адон се ‘ппæт дæр Ахмæтæн уыдысты ног хабæрттæ æмæ дзы сæрмæ бирæ нæ хызт. Уæд ын Хъырым цæхгæрдæрæй загъта:

– Æгас Уæрæсе дæр сыстад паддзахи ныхмæ æмæ хъуамæ йæ бынатæй æппæрт æрцæуа.

– Ныууадзут уæ митæ, æнæ паддзахæй – зæххон хуыцауæй – царæн нæй. Æрхъуыды кæнут исты, цæмæй нын æлдар мауал уа, уымæн.

– Паддзах куынæуал уа, уæд æлдар дæр нал уызæн. Бæстыл стырдар æлдар уый у...

Бахæццæ сты кæроны иу къордмæ. Лæг урс халаты сгары арыгон устыты: кæмæн йæ дзидзита уыны, кæмæн йæ ‘хсырмæ кæсы, кæмæн та йæ ‘взаг уыны... Йæ алыварс зылынц бирæйæ æмæ дохтырæн лæгъстæ кæнынц: «мæнон тагъддæр фен», зæгъгæ. Иннæтæ базар кæнынц, хъуысынц сæ ныхæстæ:

– Туман мын фид мæй, ахæм æхсыр ам иу сылгоймагмæ дæр нæй, – фехъуыст Ахмæтмæ дзымыраг лæджы ныхас.

– Мæ бон нæу фондз сомæй фылдæр. Уый дæр хатырæй, магуыр лæг кæй дæ, уый тыххæй...

– Бафидауæм. Хорз мызд у...

Ахмæт фыццаг æнхæл уыд, ам фос уæй кæнынц. Фæлæ йын Хъырым радзырдта: ацы ранмæ алы рæттæй тыхст адæмтæ, уæлдайдæр та магуыр Чысаны комæй, кæнынц се ‘рыгон чындзыты æмæ сæ ‘лдæрттæм æххуырстыты дæттынц, – сæхи сывæллæтты дзæгъæлы ныууадзынц æмæ кънйæзты сывæллæттæм зылынц, уыдонæн дзидзи дарынц.

Ахмæт джихæй аздад æмæ ма афарста:

– Уæдæ дæ чындзы дæр ам лæвардтай æххуырсты?

– О, мæнæ ацы бандоныл æнæхъæн бон фæбадтыстæм магуыр Афинæтимæ, æмæ йæ ничи æххуырста: «Ныр, дам, æй йæхи сывæллон цыппар мæйы куы фæцъырда, уæд ма йæм цай æхсыр баззад», зæгъгæ, йæ фаудтой уыцы тугцъиртæ. Фæлæ изæрырдæм фæзынд иу арыгон æлдар æмæ йæ æхсырæй дæр нал бафарста, афтæмæй йæ акодта гуыбыны хæлц æмæ мæй туманыл...

Ахмæт йæ усы мызд хинымæры анымадта æмæ «дзы ныр цалдæр туманы куыст ис сыгъдæг æхцайæ», зæгъгæ, йæ зæрдæ фæфидардæр.

Хъырым йæхи нал баурæдта æмæ йæ цæстысыгтæ æркалдысты. Ахмæт æй уайдзæфты бын фæкодта:

– Цæй, бацамон мын æй, кæм ис, уый, ам æй нал ныууадздынæн, акæндзынæн æй нæхимæ.

Хъырым ницы сдзырдта, афтæмæй араст сты стыр уынгмæ.

– Фæйна сæны ануазæм, – загъта Хъырым Ахмæтæн.

Ныццыдысты иу сæндон пæдвалмæ æмæ стъолы фæйна фарс æрбадтысты. Хъырым стъол æрхоста æмæ цыдæртæ сдзырдта гуырдиагау. Цыбыр рæстæгмæ стъолыл февзæрдысты сæны æвгтæ, хæринаг, нуазæнтæ. Сæндоны уыд бирæ адæм. Сæнæй стъолтæ æмыдзаг, тамакойы æмæ сæны тæф мигъау сбадтысты адæмы сæрмæ. Иутæ, сæ хъæлæстæ фадгæйæ, зарынц æнæфсарм зарджытæ, иннæтæ хъæрæй дзурынц, æлгъитынц, хаттæй-хатт хыл расайы сæ ныхас. Ахмæт гуырысхо кодта Хъырымы фæдфæливæнтыл, уæлдайдæр та йæ æвиппайды цæстысыгтæ æркалды. Фæлæ сæн куыд тынгдæр цыд сæрмæ, афтæ ныфсджындæр кодта: «Цæй, куы аназон, уæд уæндондæр æмæ хъæлдзæгдæр уыдзынæн, Афинæтимæ сæмбæлгæйæ», – хъуыды кодта Ахмæт æмæ та-иу йæхицæй буцæй йæ сау къуыбыр рихитæ адаудта. Стæй Ахмæтмæ чысыл хъуыддаг нæ каст: фыццаг хатт Калакмæ æрæфт æмæ уым сæндоны фыны фенæгау цæл æмæ минас кæн! Уый бирæйы къухы не ‘фты...

Сæндонмæ ныццыдысты Хъырымы æмбæлттæ дыууæйæ æмæ иу æндæр, уыдонæй хистæр. Ахмæт сæм авæрдта æмбæлæггæтæ фæйна нуазæны. Хистæр райста нуазæн, бирæ фæдзырдта ирон адæмы магуырдынады тыххæй, магуырты чи ‘фхæры, уыдон тыххæй æмæ кæронырдæм загъта:

– Зын у махæн, Ахмæт, дæуæн уыцы æнамонд хабар фехъусын кæнын. Раст йе скойæ дæр зæрдæ тоны, фæлæ ныл иугæр ахæм бæллæх æрцыд, уæд ын æнæ зæгъгæ дæр цы ис, кæдмæ йæ ‘мбæхсдзыстæм.

– Цæуыл дзурыс, хорз лæг, уый мын бæстондæр куы бамбарын кæнис, уæд хорз уайд, – нал фæлаууыд Ахмæт, йæхимидаг тынг стыхсгæйæ.

– Афинæты нын уыцы хуытæ ныргæвстой, æмæ йæ мард нал фæзынд! – æваст сдзырдта Хъырым.

Ахмæт джихæй аздад, нуазæн къухæй ахауд, цæстытысыг до-
нау æрмызт фæллад хурсыгъд уадултыл. Хъырым æмæ иннæтæн
дæр сæ сæртæ гуыбырæй базадысты. Сæндоны адæмæй бирæ
ныккаст Ахмæтиты стъолмæ.

Бадджыты хистæр рауагъта гаджидау:

– Ирон сылгоймагæн куыд æмбæлы, Афинает афтæ хæрзæгъдау,
æууæнкджын разынд, йæ сæрма æмæ йæ сæры хицау Ахмæты сæрма,
стæй æгас Ирма æр худинаг не ‘руагъта – æмæ рухсаг уæд...

Уыцы минут сæндоны дуары тынг гуыпп фæцыд. Дуарæй,
сæрыл бæрзонд хæцгæйæ, æрбахызт ног даст сау рихиджын,
цыбыргомуа расыг лæг, урс цухъхъа æмæ урс хъуынджын худы.
Ахмæты цæстытæ фæтар сты. Ног æрбацæуæджы сызгъæрин
донытылд æвзист бæрцытæ, æхгæд рон, хъама æмæ æхгæд æхсар-
гард æрттывтытæ калдтой. Уый цыди, къæхтæ бæрзонд исгæйæ
æмæ гыбар-гыбаргæнгæ, – йæ цæстытæ фæйнæрдæм стонг бирæ-
гъы цæстытау зынг калдтой. Богъау кæд фудтытæ кодта, уæддæр
адæмæй, алчи йæ нуазæн æмæ ныхасы койыл уæвгæйæ, цыма
æмдзырд бакодтой, уыйау стыр кънйазæн йæ бынатæй дæр ничи
фезмæлыди. Æрыгон кънйазæн, кæй нæ сыстадысты, нуазæнтæ
йæм кæй нæ лæвæрдтой, уый йын йæ тъæнгтæ ныццагъта. Æхсар-
гард фелвæста æмæ стъолы цъыччытæ самадта: æвгтæ згъæлæнтæ
кодтой, æмæ сæн пълмæ калд.

– Уыныс, Ахмæт, уый нæ туджджын у, уый Мачебелтæй у –
кънйаз, – йæ дæндæгты къæс-къæс ссыди, афтæмæй сдзырдта
Хъырым æмæ фырмæстæй йæ бынаты базыр-зыр кодта.

– Уый нæ марæг у, зæгъыс, Хъырым, нæ рæдиис? – дыууæ
авджы йæ къухты фелвæсгæйæ, афтæмæй афарста Ахмæт æмæ
сыстад йæ бынатæй.

– Æнæмæнг! Æз æй афонмæ скъуыхтæ кодтаин, фæлæ сы-
мах дæр куы фесафон, уымæй тæрсын, – загъта Хъырым.

– Мах æнæуый дæр сæфт стæм! – зæгъгæ, Ахмæт кънйазы
фæстæмæ базылд, æвгты хъуыртыл гранаттау хæцгæйæ. Кънйаз
та ‘хсаргард куыд фелвæста æмæ дзы стъолыл æвгтæ ныццалхъ
кæна, зæгъгæ, афтæ Ахмæты дыууæ авджы дæр кънйазы сæрыл
сæмбæлдысты фæд-фæдыл. Кънйаз цæф каркау пълыл
сбæгъдулæг ис. Расыг адæмы цæстытæ атартæ сты æмæ джихæй
аздадысты. Ахмæт йе ‘мбæлттимæ куыд æрбадæлдзæх сты, уый
уынгæ дæр ничиуал акодта. Чидæртæ ма кънйазы йæ къабазæй
сивæзтытæ кодтой, фæлæ уый Ахмæтитæ нал фæдтой.

– Тагъддæр дохтыр! Фæхабар кæнут пъæлицæмæ, бабын стæм!
– зæгъгæ, сæндонны хицауы ‘рдиаг ссыд.

– Дохтыр ын нал хъæуы, сауджынмæ фæдзурут! – зæгъгæ, кæйдæр хъазæн ныхас фехъуыст къуымæй...

Ахмæт, Хъырым æмæ йе ‘мбал, адæмы сызмæлдæй спайда кæнгæйæ, аивæй сæхи ницы зонæг скæнгæйæ, баирвæзтысты сæ Собачовкамæ – Хъырымы цæрæнмæ. Ныр аирвæздзыстæм, зæгъгæ, сæ ныфс фæфылдæр.

* * *

Хъырым Ахмæты бахæццæ кодта поездмæ, вагоны æвзалы-донны цы асыкк уыд, уым æй æрнымæхста...

Рæстæг бирæ нæ рацыди, афтæ поезды бæзджын уаст, цæлхы-ты цагъд æмæ Ахмæты риуы гуыпп-гуыпп баиу сты. Ахмæт фыртæссæй нал æвзæрста, чи тынгдæр арауы кæмтты – паровозы футт-футт, цæлхыты цæлхъ-цæлхъ, æви йæ тарст зæрдæйы гыбар-гыбур. Æмæ, æцæгдæр, уый зын равзарæн уыд...

– Гъе, цы фæдæ, Ахмæт? – зæгъгæ, йæм Хъырым иуафон куы бахъæр кодта, тынгдæр тарст уæд фæкодта. Фæлæ Хъырым асыччы сæр сыгом кодта, æмæ Ахмæт уырдыгæй сбырыд æмæ йæ рыгтæ ацагъта. Хъырым æй бакодта вагоны йæхи хатæнмæ, «ныр нын тас нал у, горæтæй рахызтыстæм», зæгъгæ, æмæ хатæны дуар сæхиуыл сæхгæдтой.

Уæд Ахмæт ныуулафыд æмæ, иудæвгар æнкъардæй бынмæ фæкæсгæйæ, бафарста:

– Хъырым, фæстаг хатт ма кæд федтай Афинæты æмæ дын цы фæдзæхста?

Хъырым йæ хатæны рудзынгæй акаст, æмæ цæстытыл ауадысты фæстамаæ згъорæг кæмттæ, къуыбыртæ, фæззæджырдаæм чи фæбур, ахæмтæ. Æнцæд та бакаст Ахмæтмæ æмæ, къæхты бынæй ныуулафгæйæ, сабыр сдзырдта:

– Зын у, тынг зын у, ме ‘фсымæр, Афинæты æз куыд федтон, уый радзурын: зæрдæ хæлгæ кæны, фæрстæ фæйнардæм тонынц.

– Дзур, дзур, Хъырым, нæ фæрстæ махæн айнаг къæдзæхæй арæзт сты.

– Мемæ цы чысайнаг лæппу кусы, уый дæр йæ чындзы æрласта Калакмæ, – райдыдта дзурын Хъырым поезды цæлхыты æмдзæгъды хъырнынмæ. – Уый дæр мæнæ мæнау. Иубон æй фарстон, æмæ мын куы радзырдта кънийазæй æнæфенгæ æвирхъау

митæ, уæд нал фæлæууыдтæн æмæ бацыдтæн, Афинæт-иу кæм уыди кънйазы галуаны, уырдаæм. Дуаргæсæн сом йæ армы куы фæсагътон, уæд мын бацамыдта, Афинæты куыд фенæн ис, уый, стæй мын æххуыс дæр бакодта йæ фенынæн. Æз æй баййæфтон кънйазы бæхты бынтæ мæрзгæ. Куы мæ ауыдта Афинæт, уæд уисой аппæрста, æрбатахт æмæ мæ хъуыры ныттыхсти æмæ йæ бон сдзурын дæр ницыуал бацис. «Бинонтæ дзæбæх сты, дæ сывæллон дæр дзæбæх, æнæнизæй рæзы», зæгъгæ, йын ныфсытæ куы авæрдтон, уæд йæ цæсгом фæрухс ис æмæ, сдзурынмæ куыд хъавыд, афтæ кънйазы уынæргъын ссыд. «Æрбацауы! Ам дæ куы 'рбаййафа, уæд нæ дыууæйæн дæр мæлæт, фæлæ 'мбæхсгæ!» – сдзырдта Афинæт. Æз æрæмбæхстæн арф ран æмæ сусæгæй кæсын, кæддæра цы уайд. Уыцы нæл хуы æрбацыд, скъæты марзты хæрзхъæддзинадмæ акаст æмæ сдзырдта:

– Гъе, кæм æнцондæр у, кънйазы уат æфснайын, æви скъæттæ хафын æмæ мæ къæбылаты хæссын?

Афинæт æм кæсгæ дæр нæ ракодта. Уый йæм хæстæгдæр бацыд, къухæй йæм æвналы, фæлмæн «уарзондзинады» ныхæстæ йын кæны, цæмæй кънйазмæ хъуса, æмæ уæд Афинæт уыдзæн хъæздыг, æдыхст. Фæлæ йæ Афинæт мæсты тъæпп акæны æмæ æндæрырдæм алидзы. Уый та калмау йæхи фелхъынцъытæ кæны, стæй, худгæйæ, бауайы æмæ та алагъстæ кæны:

– Уарзын дæ, Афинæт, мæ удæй дæ фылдæр бауарзтон, – æмæ йыл йæхи хъæрццыгъайау ныццафта.

– Мæ куыдз фестæд дæ уарзон! – фæхъæр кодта уæд Афинæт, ацахста дыууæ къухæй кънйазы, ныззылдта йæ, æмæ «уарзæг» кънйаз фаджысы сбæгъдулæг ис. Кънйаз фестад æмæ йæ фæсдзæуинтæм – дуары æдде лæуджытæм фæдзырдта. Уыдон æрбагæппытæ кодтой, Афинæты къуыммæ баскъæфтой, зæхмæ йæ хъæмпытыл æрæппæрстой æмæ йын куыдзы къæбылаты йæ разы авæрдтой.

– Бафсад ныр, куыдзы зæрдæйы хицау, мæ къæбылаты, – фæхъæр кодта кънйаз Афинæтыл æмæ йæм къæбылайы хæстæгдæр басхуыста йæ къахфындзæй. Афинæт базыр-зыр кодта, фæлæ йыл уисæй æртæ цæфы куы 'руади, уæд цæстысыг калгæ, райгом кодта риутæ æмæ йæ дзидзи къæбылайы дзыхы афсарста. Къæбылайы зыд цъæлф-цъæлф куы ссыд, уæд æм иннæ къæбылатæ дæр бауадысты æмæ цъырджой Афинæты дзидзитæ...

Поезд йæ цыд кодта, комы арфæй-арфдæр быргæйæ.

Ацы ран Хъырымы зæрдæ тынг суынгæг ис, йе ‘рыгон уадул-тыл цæстысыгтæ æруадысты, æмæ, цыма хъуыры исты фæсагъд, афтæ сдзурын йæ бон нал уыд æмæ фæсабыр ис.

Фæкомкоммæ Ахмæтмæ. Уый дыууæ къухы æфсæртæм сарæз-та æмæ афтæмæй бадт. Рафыхти йæ маст, Хъырымы ныхæстæм хъусгæйæ, йæ хъуыдытæ иууылдæр архайдтой Афинает æмæ йæ чысыл хъæбулимæ. Йæ цæстытыл уыди, Афинает кънийазы къæбыла-тæн куыд дары йæ сыгъдæг риутæ. Уый ныхмæ та афæдздыд æххормаг Æхсарбег сæгъы фæдджытыл йæ уд куыд скъуыны, сæныккимæ тохы куыд бацæуы, йæ фæлмæн æмæ уарзон мады дзидзийæ æнæхай уæвгæйæ.

– Хæрзбон, хæрзбон, Хъырым! Цæуын салдат. Топп мын рат-дысты? Хорз, хорз! Лæгмæ хъуамæ топп уа! – фæсонт уæвгæйæ, ахæм ныхæстæ кæрæдзи фæдыл сдзырдта Ахмæт.

– Уыдзæн нæм топпытæ дæр, – сабыр кодта Хъырым Ахмæты.

– Дзур, уæдæ, дзур, Хъырым, цæуыл фæцис уыцы бон. Хъы-рыммæ зындонæй фыддæр каст, цы федта уыцы бон, уый кæ-ронмæ дзурын, фæлæ Ахмæты цæстæнгас уæнгты ахъардта æмæ дзы иннæрдæм фæзилæн нал уыд.

– Æз-иу рацæйгæпп кодтон, – дзырдта дарддæр Хъырым, – мæ быны йæ аууæрдон æмæ йын йæ хурх стонон, зæгъгæ, фæлæ-иу мыл цыдæр хъуыдытæ фæтых сты, æмæ мæ бон стæлфын нал ба-цис. Фæлæ æррайы хуызæн сдæн уыцы цъаммары митæм. Мады ставд цæстысыгтæ къæбылаты сæртыл куыд калдысты, уый мæ цæстытыл уади. Худгæ та бабырыд уыцы тугдзых бирæгъ, йæ къа-базæй сивæзта Афинаеты æмæ йæ йæ хъæбысы æрбатыхта, апъа йын кæнон, зæгъгæ йæм йæ хуыйы бырынкъ куыд фæдардта, афтæ Афинает йæхи атыдта, фаджыстæ мæрзæн уисой дард фæхаста æмæ дзы йе знаджы былтæ ныххафт кодта. Уый йæ басылыхъхъ фелвæста æмæ дзы йæ фаджысæй дзаг былтæ æрбатыхта, цырыхъхъы зæвæтæй æрцыд Афинаетыл, стæй фæхъæр кодта:

– Уисæй йæ фæнæмут хорз æмæ йæ хъоргъы ныппарут.

Афтæ куы загъта, уæд фæцыдæр ис. Æртæ фæсдзæуины фæлæбурдтой Афинаетмæ. Æз дæр сæм рагæпп кодтон æмæ Афинаеты мæ аууон акодтон.

Уыдон хæлиудзыхæй аздадысты. Æз сæм æхца бадардтон: «Айсут, ноджыдæр ма уын æрбахæсдзынæн», – загътон. Сæ иу æхца йæ дзыппы афсæрста, иннæ фæхъæр кодта: «Тагъддæр адæлдзæх у! Мах æй удæгас ныуадздыстæм», зæгъгæ. Афинает

дәр мын баләгъстә кодта: «Лидзгә тагъддәр ардыгәй, амар-
дзысты дә! Әмә ма Ахмәтән чи радзурдзән... мә хысмәт...
Фәдәлдзәх у тагъддәр!..» Байхъуыстон әм...

Поезд әрләууыд иу станцәйы. Хъырым рудзынгәй акаст
әмә фыст «Станция Гори» фенгәйә, фәххәр кодта Ахмәтмә:

– Тагъддәр хизгә, әмә дыл куыд ничи фәгуырысхо уа, афтә-
мәй гъәйтт кән нәхимә...

– Әргәвдынай сыл ма ауәрдут, – дзуапп радта Ахмәт, Хъы-
рымы къух хъәбәр әрәлхъивгәйә.

Станцәйы иу ләппу, дурынтимә рауай-бауай гәнгәйә, хъәр
кәны:

– Стад сән кәй хъәуы!

Базылд Хъырымы вагонырдәм әмә дзы Хъырымы әрдхорд-
мә иу сләвәрдта. Тәнәг гуырдзиаг райста дурын, сәнты хицауы
армы цыдәр фәсагъта әмә йын цәстытәй ацамыдта Ахмәтырдәм,
уымән дәр ауәй кән де стад сәнәй, зәгъгә. Сәнуәйгәнәг Ахмә-
ты баййәфта, әнәбары йын йә фарс дурынай скъуырдта, стәй
йәм фәзылд әмә гуырдзиагау фәлмән сдзырдта:

– Бахатыр кән, ирон! Хорз стад сән нә балхәндзынә? Ас-
лам ратдзынән.

Ахмәт йәхи фәххуынтъыз кодта, фәлә, ләппуйы ләгъстә-
хуыз цәсгом фенгәйә, фәфәлмәндәр ис.

– Цас кәныс ис дурын? – хист кәнын әй хъәуы, уый йә
зәрдыл әрбаләугәйә, афарста Ахмәт.

– Дард хъәуәй әрцыдтән, әмә мын әрәджы кәй кәны,
уый тыххәй йә айс, цас дәттыс, ууыл

– Абазы дын әгъгәд фод, ләппу! – әмә Ахмәт сәны хи-
цауы къухты әхца фәсагъта.

– Әрмәст дурын фәндагыл асәттынай баххәххәән, стәй
йә дә хәдзарәй раздәр макуы байгом кән, – бафәдзәхста
сәнуәйгәнәг әмә дурын фәсагъта Ахмәты къухты. Ахмәт
йә ләбырд зәронд цухххә фәлвәста әмә къәрмәгәй фидар
әхгәд дурын уым әртыхта.

– А-а! Уастырджи! Хәдзарыл ма мә дзәбәхәй сәмбәлын кән!

Ахмәты фәндаг уыди даргъ әмә зын. Фәлә тасдзинад, кәд
мә фәсте сурынц, зәгъгә, әмә хи фервәзын кәныны тыххәй
хъуыдытә цыбырдәр кодтой Ахмәты фәндаг; уыргә дәр әй
нал кодта, йә мәгуыр кьона ма удагасәй ссардзән, уый.

Фәлә, комы куыд арфдәр цыди, афтә йә ныфс фылдәр код-

та. Дурыныл фидар хæцгæйæ, иу каст размæ, дыууæ фæстæмæ кæнгæйæ, йæ алы размæ акъæхдзæфæй бузныгæй Ахмæт тырныд-та йæ хæдзармæ.

– Ныр афонмæ, – ахъуыды-иу кодта Ахмæт, – Берд сæгъ аласта йæ хæсмæ, æмæ чысыл Æхсарбег, Афинатæй ма мын цы баззад, уый æххормагæй лыстæныл йæ къæхтæ адаргъ кодта, цæстытæ ныуурс сты æмæ удисгæйæ æнхъæлмæ кæсы мæнмæ... Æй-джиди, ныр топп уæддæр куы уайд! Уыцы Берды фæздæг скал, æмæ дæ маст ссæуа!

Бирæ удхæрдты фæстæ Ахмæт бахæццæ йæ хъæумæ. Фæлæ йæ кæм уырныдта, æцæг æрбахæццæ ис, уый. Нана куы рауад дуары бахизæнмæ æмæ йын йæ хæссинаг йе ‘нцъылд къухтæй куы айста, чысыл лæппу йæм лыстæнæй куы фæгæпп кодта æмæ йын йæ фæдджитыл куы æртыхст, уæд æй бауырныдта. Сабыргай æрæвардта йæ худы зæронд йæ фыды нывæфтыд бандоныл æмæ систа хъæмпæйдзаг сывæллоны йæ хъæбысмæ. Йæ цæсгоммæ йын фæкомкоммæ æмæ дзы Афинæты ныв куы ауыдта, уæд та хъарм доны æртæхтæ йæ уадултыл æруадысты.

Ахмæт сæ йæ фæдджийæ асæрфта. Мад æм фæкомкоммæ ис æмæ джихæй аздад:

– Цы хабар у, мæ арт бауазал, цы ‘рцыд? – Йæ архайд фæуагъта, бауад Ахмæтмæ, йæ хъæбысмæ йæ æрбалхъывта æмæ фæлмæн афарста: – Цы кодтам, цы ныл æрцыд, мæ хъæбул?

Ахмæт йæ мадæй фефсæрмы æмæ йæ лæппуйы сындæггай æруагъта къонайы фарсмæ, скасти мадмæ æмæ сдзурон, зæгъгæ, дзых куыд схæлиу кодта, афтæ дуарæй æрбайхъуысти:

– Æрбахæццæ дæ, цы, Ахмæт? – Уый уыди Ахмæты хæлар-сыхаг Габе.

– Мидæмæ, мидæмæ, Габе! – йæхи фæцырд кодта Ахмæт. – Ды кæй афæндараст кæнай, Габе, уымæн та цы нæ ‘гас хæдзар ссаргæ ис!

Габе райста Ахмæты къух, æрбадт йæ фарсмæ æмæ йæм куы бакаст, уæд ын йæ уындæй фæтарст:

– Цæмæй ныффæлурс дæ, Ахмæт, цы кодтай, туджы ‘ртах дæ куынауал ис?

Ахмæт схъæр кæнынмæ нæ хъавыд йæ хъуыддæгтæ, фæлæ, куы ахъуыды кодта, уæд загъта хинымæры:

«Цы уа, уый уæд», æмæ райдыдта дзурын.

– Хорз хабарæй ницы ис, Габе. Адæм сæфынц, æмæ, дам, мæлдзыгæн йе сæфт куы ‘рцæуы, базыртæ йыл уæд базайы.

– Фыдæлтæ зондджын уыдысты, уый раст у, Ахмæт, фæлæ уæддæр ног хабæрттæ цы ис дæле.

– Бирæ, тынг бирæ хабæрттæ, – дзырдта Ахмæт.

Хонæг нæ арвитгæйæ, Ахмæты хæдзар дзагæй-дзагдæр кодта хъæуы лæгтæй. Алчидæр, калакдзауы æрбацыд фехъусгæйæ, тагъд кодта йæ фенынмæ... Ахмæтмæ калдысты фæрстытæ кæрæдзи фæстæ...

– Фæйна уал ануазæм. Ахæм сæн къухы куыд бафтыд æмæ йæ куыд æрбахæццæ кодтон, уый мæхæдæг дæр нæ зонын... Курæг дæн, æмæ дзы мæ фыдæн рухсаг зæгъæм, – хицæй бузныгæй загъта Ахмæт æмæ æрбадын кодта сыхæгты. Бирæтæ бацыбæл сты сæны коймæ.

– Уæ, хæрзаудæн дыл кæна, Ахмæт, йæ фыды чи нæ рох кæны! – загъта æппæты хистæр, цъæх зачъе мæллæг зæронд лæг, йæхи кæрцы хъармдæр æрбатухгæйæ. Мады зæрдæ дæр барухс ис сæнæй рухсаг кæныны коймæ æмæ фæцырддæр – цыппар тæнæг луасийы æмæ цæхдарæн фынгыл авардта.

– Уый базон, Ахмæт, æмæ æрæджыты ацы хъæуы йæ мардæн сæнæй рухсаг ничи загъта, – сдзырдта иннæ зæронд лæг.

Ахмæтæй рох нæ уыди, кънийазы æфхæрæджы кæй агурдзысты, уый, æмæ хъуыддаг куы фæхъæр уа, уæд æгас хъæу æфхæрды кæй цæудзæн. Мæтæй дзаг уыди йæ зæрдæ, фæлæ загъта хинымæры: «Цæй, цы уа, уый уæд, цы ‘рцыд æмæ цы ис, уымæй фыддæр нал уыдзæн». Æрыдзаг кодта сыкъатæ æмæ фыццаг нуазæн авардта хистæрмæ.

Хистæр иттæг хорз арæхстджын уыд ирон фынджы алы ‘гъдауттæм, кæй зæгъын æй хъæуы, сæнæй дæр зæрдиаг рухсаг загъта...

Рæнхъ фæцæйхæццæ кодта астæумæ, афтæ кæстæртырдыгæй иу ныхас æрбайхъуыст:

– Ацырдæм фæкæс, Ахмæт, хистæртæ уæддæр бирæ фæнызтой.

– Хорз, мæ хæлæрттæ, дурын стыр у, не ‘ппæты фаг дæр у, – зæгъгæ, сдзырдта Ахмæт æмæ дурын ракъул-ракъул кæны. Фæлæ бæзджын сырх сæн дзыхълæуд ныккодта æмæ тæдзгæ дæр нал кæны. Ахмæт дисы бацыд, архайы дурынимæ, фæлæ ма кæм цæуы сæн!

– Уый бæзджын у æмæ йæ быны ныббадт, сцæгъд æй!

Нәй, Ахмәты архайдәй ницы уад. Дис фылдәр кодта.

Ахмәт нал баурәдта йә маст, әмә дурын артдзасты къяйтыл бакъуырда – йе згъәләнтә фәйнәрдәм фәхаудтой.

Дурыны хуылфәй гәххәттытә тымбыл тыхтытәй ахаудтой. Бадты адәм фыццаг фәджих сты, стәй чидәртә февнәлдтой гәххәттытәм.

– У-у-у! Ма сәм әвналут! Уым цыдәр хингонд ис! – схъәртә кодтой чидәртә. Зәрәдтә сәхиуыл дзуәрттә бафтыдтой.

– Уастырджи, фыдбылызәй нә бахъахъхъән, – загъта Ахмәт...

– Кәс-ма, Габә, хуымәтәджы гәххәттытә не сты, – цыдәр фыстытә сә ис...

Йә къухы ныхас скәнын никәмән уал әфтыд, иууылдәр цәстытә сарәзтой гәххәттытә әмә Ахмәтмә.

– Михалмә-ма фәдзурут, уый та сәм лыстәг әркәса! – фехъуыст иуы ныхас. Уый фәног кодта Ахмәты хъуыды әмә уайтагъд фәраст Михалы агурәг.

Ацы хъәуккаг Михал чысыләй афтыд горәт Бакумә. Уым йә фыдыфсымәр әмә әндәр хәстәджыты руаджы цыдәр куыстытыл фәхәст, йә мызд йәхицән къябәры фаг кодта, афтәмәй куыста.

Фәлә змәстытә куы сарәх сты, уәд Михал змәнтәджытимә кәй уыди, уый тыххәй йә бынатәй сырда әрцыди.

Сәхимә куы ‘рбаздәхт, уәд ыл хъәуы хицау хъоды бакәнын кодта, ома Михалы йә хәдзармә мачи уадзәд, стәй йәм цәугә дәр мачи кәнәд, змәнтәгыл нымад у, зәгъгә. Уымәй уәлдай ма хъәздыг әмә хицауадәй әууәнкджын Бердән фәдзәхст әрцыд Михалмә хъусдарын әмә йә алы фездәхты – сныхасы тыххәй дәр хицауадән хъусын кәнын. Уымә гәсгә, хъәууон адәмы кәд тынг фәндыд Михалы хабәрттәй фәрсын, йемә ныхас кәнын, уәддәр уый къухы арәх не ‘фтыдис. Фәлә-иу уәддәр сә ныхас фәиу кодтой әмә куы хъәды, куы әндәр ран искуы ‘мбәлдысты ныхасмә Михалыл.

* * *

Ацы ‘хсәв Ахмәтәй алцы дәр әрбайрох. Дурыны хуылфәй фыст гәххәттытә куы ракалдысты, уәд Берд гуырда у, гуыринаг у, уый йә хъуыдыы дәр нал әрцыд, афтәмәй Михалы дуар әваст бахоста әмә бадзырдта әхгәд дуары әддейә:

– Ам дæ цы, Михал?!

Михал йæ хуыссæны фесхъиудта, ахсынмæ мæм æрбацыдысты, зæгъгæ. Фæлæ, Ахмæты хъæлæсыл фæгуырысхо уæвгæйæ, афарста:

– Чи дæ, цы дæ хъæуы ацы æнафоны?

– Михал, хъæуы адæм дæ тынг зæрдиагæй агурынц. Уæлæ мæ хæдзары æмбырдæй бадынц, – лæгъстæхуызæй сдзырдта Ахмæt.

– Цы хабар у, исчи æрбацыд, мыййаг? – йæ дзауматимæ архайгæйæ æмæ цы чиныг каст, уый æмбæхсгæйæ, афарста Михал.

– Ничи. Æз балцæй æрыздæхтæн, æндæр... Дæ хорзæхæй, ма фæзивæг кæн...

Михал тынг гуырысхо кодта ацы æнафоны фæсидтыл хъæуы ‘хсæнмæ, фæлæ уæддæр рацыд Ахмæтимæ, кæй йыл æууæндыд, уымæ гæсгæ. Хъæуы адæмимæ абад æмæ уыдонимæ зæрдæйы фæндиаг аныхас кæн, уымæй хуыздæр ма цы хъуыд Михалы. Уæлдайдæр та кусджыты астæу агитацион куыстыл сахуыр Бакуйы æмæ уыцы куыстæй цыма бынтон æххормаг уыд, ахæстоны бадти бастæй, уый хуызæн æм каст.

– Хорз хабæрттæ не ‘рбахастай, Ахмæt, Калакæй? – афарста Михал, нарæг, хуырджын уынгты Ахмæты хæдзарырдаæм талынды къуырдтытæгæнгæ цæугæйæ.

– Хабæрттæ ис, фæлæ мæ уарзон сыхаг, стыр бæллæхты бахаудтæн, хинтæ мын фæчындæуыд, æмæ ма мын кæд ды баххуыс кæнай, кæннод сæфын, – къæхты бынæй улæфгæйæ загъта Ахмæt. – Мæхæдæг нæ, фæлæ, æвæццæгæн, æнæхъæн хæдзарвæндагæй дæр Сыбырма хаст цæудзыстæм, кæд фыддæр нæ уа, уæддæр.

– Цæмæй сæфыс, цы ‘рцыд? – бафарста Михал æмæ дурыл æрбадт. – Чысыл уал мын ахабæрттæ кæн, уыдон дæр афæстиат уыдзысты.

– Бирæ æнамонд хабæрттæ, зынаргъ сыхаг, æнæхъæн газетты дзаг бæллæхтæ. Ме ‘фсин Калачы кънйазы къухтæй мæрдтæм бацыд, йæ мард бæрæг дæр нæу... Сæны дурын балхæдтон, æмæ, кæйдæр идон дзылар куыд разынд, уыйау мын гæххæттытæй дзаг разынд. Бæлвырдæй, чидæр схин кодта, æмæ сæ цы фыст ис, уый кæд ды равзарис...

– Сæны дурыны бынæй гæххæттытæ разынд, зæгъыс?.. Æмæ цы фесты? – хъуыддаг фембаргæйæ, афарста Михал.

– Уæлæ сæ уым æруыгътой æмæ сæ разил-базил кæнынц, фæлæ сæ бакæсын ничи зоны...

– Цом-ма, уæдæ, – нал фæлæууыд Михал дæр æмæ араст сты Ахмæты хæдзармæ...

– Гъей, æгас хæдзар ссардтай, цы, Ахмæт? Æгас цу! Ме ‘хцамæ дæм æрбауадтæн, – зæгъгæ, Ахмæты хæдзары дуары разæй фесхъиудта Берд.

– Берд, исты дæ радавтон, цы та мæм хъусыс хуынкъæй? – бауайдзæф кодта тызмæгæй Ахмæт, афтæмæй, Михалы къухыл хæцгæйæ, бахызт йæ хæдзармæ. Берд дæр сæ фæстæ уым бамидæг, хабæрттæй дæ афæрсон, зæгъгæ.

– Де ‘рбацыдмæ ма æнхъæлмæ кастæн. Ме ‘хца мын æри, æмæ дын дæ сæгъ фæстæмæ æрбакæнон, кæннод æй æргæвдын. Мæн аххос нæу.

Адæм æнцæд бадтысты къонайы алыварс æмæ хæйрæджыты, стæй хингæнджыты тыххæй ныхас кодтой.

Михалы бацыдыл тынг бацин кодтой. Фæлæ Берды ныхас куы айхъуыст «фарн уе ‘мбырды», зæгъгæ, уæд фæхъус сты.

– Цы фæхъус стут, цы ‘рцыд æмæ цы ис, уымæй фыддæр нал уыздæн! – хъæлдзæг сдзырдта Ахмæт. – Мæнæ-ма кæс, Михал, мæ сæны дурыны, рухсаг кæмæй кодтон, уым цытæ разынд?

Михал аивæй цæст фæныкъуылдта Ахмæтмæ. Зын фембарæн нæ уыд Ахмæтæн, Берды раз бирæ ныхасгæнæн кæй нæ уыд, уый, æмæ фæсабырдæр. Михал гæххæттытæ айста, хъæбысы сæ æрбатыхта æмæ дзы алкæмæ дæр лыстæг кæсы, уыйфæстæ та сæ йæ роны æфсæры. Адæм æнцæд бадынц æмæ хъыпп-сыпп дæр никæмæй хауы. Берд цæф бирæгъы каст кæны куы Михалмæ, куы Ахмæтмæ, куы адæммæ... Фæлæ йæ бон бамбарын нæу, ам цы цæуы, уый.

Михал гæххæттыты уыцы зыдæй кæсы, циндзинад тынг æхсызгонæй цæсгомыл зыны, фæлæ та фæзæгъы:

– Ницы сын хатын, цы ‘взагæй фыст сты, уый дæр не ‘взарын, – æмæ та Ахмæтмæ бакæсы. Уæд Берд фæцырд æмæ хъæрццыгъайау фæлæбурдта гæххæттытæм:

– Æриут-ма, æз сæм æркæсон!

Михал гæххæттытæ йæ къухы æрбатымбыл кодта:

– Дæумæ ‘рвыст не сты, æлгъаг! – фæхъæр ыл кодта, Бакуйы шпиктæ йæ зардыл æрбалæугæйæ.

– Гъе, сусæг хъуыддæгтæ, змæнтæн æмбырдтæ! Фендзыстæм, уæдæ чи кæмæй уа, уый! – æртхъирæнау зæгъы Берд.

Михал йæ дзыхыдзæг бату кодта фæныкмæ, фæлæ Берд фембарста, ууыл ту кæны, уый.

– Ды та ма нын чердыгæй æлдар дæ! – зæгъгæ, Габе фæныфсджын æмæ уæраг ацарæзта Берды синтæм. Ахмæты зæрдæ дæр нал фæлæууыд, æмæ йæ зæвæтæй ныццæфтæ кодта:

– Кæдмæ дын хатыр кæндзыстæм, налат, тугцъирты хъузон!

Зæрæдты ‘ххуысæй Берд куыддæр амæлттæй фервæзт адæмы къухтæй æмæ лидзынмæ фæцис.

– Æз уын базондзынæн! Æз уын лæгау фæуыдзынæн, æз равзардзынæн, чи кæмæй уа, уый! – йæ хъæр ма хъуысти дардæй.

– Куывды ма ‘рбад, хисты ма сдзур, чындзæхсæвы ма хъаз – æххормаг къæбылайæу дзыхмæ кæсы æмæ алы ныхас дæр давы хицæуттæм, – уымæй йæ маст фæкбаддæр Ахмætæн.

– Уæ къухты рынтæ уын Габе ахæра, уымæн аккаг чи фæцис! Уыдон, Берды хуызæттæ, фыдæй фыртмæ дæр хъæусафæг сты!

Михал астæумæ хæстæг æрбабадт, кæсæнцæстытæ цæстытыл авæрдта æмæ сдзырдта:

– Так!.. Хорз нæ рауад ацы Берды хъуыддаг, мæ уарзон хъæу, йæ фæстаг исты бæллæх ракъахдзæн, фæлæ цырда лæуут, кæрæдзиуыл фидар хæцут, æмæ нын уæд ницы уыдзæн.

– Цы ‘рцыд æмæ цы ис, уымæй фыддæр нæ уыдзæн, – загъта та Ахмæt, бандоныл хи æруадзгæйæ. – Топпытæ нæ куы уайд, топпытæ, уæд...

– Ацы гæххæттыты цы фыст ис, уый базонын уæ фæнды, нæ? – худæндзастæй загъта Михал.

– Куыннæ стæй, куыннæ! – схор-хор кодтой фæйнæрдыгæй.

– Мæнæ нын Ахмæt диссаджы сæн æрбахаста. Ахæм сæн, æмæ æнусмæ зæрдыл даринаг у!

Михал хъæрæй бакаст, дурыны састæй цы прокламацитæ рахауд, уыдонæй цалдæр æмæ сæ бамбарын кодта адæмæн. Æрхаста иу-цалдæр хабары, Гуры зæхкусджытæ куыд тох кæнынц сæ кънийæзты ныхмæ æмæ та ныр дæр кæй цæттæ кæнынц стыр сызмæлдмæ, зæхх сæхи къухтæм райсыныл, сæхицæн хицау равзариныл æмæ кънийæзтæн хъалонтæ нал фидыныл.

– Мæнæ ацы гæххæттыты махмæ дæр сидың, – дзырдта дарддæр Михал, – махæн дæр æлдар цæмæй нал уа, зæхх нæхи цæмæй суа, уымæ. Нæ бон бирæ бауыдзæн, æмдыхæй, æмзондæй хæцгæйæ...

– Хъырым мын дзырдта, – ныхас йæхимæ айста Ахмæt. –

Уарæсейы, дам, зæхкусджытæ помещикты пырх кæнынц, сæ хуымтæ сын сæхицæн кæрдынц...

– Берд бæхыл æрхыты кæдæмдæр фескъæры, – дуарæй æрбайайæг цæхгæр фæлыг кодта ныхас.

– Уый та хицæуттæм ныхас фæхæссы, – сдзырдтой цалдæрæй...

Æхсæв дæр бонмæ хæстæгдæр байддытта. Уасджытæ уасын райдыдтой.

– Нæ фæндон нæ сфидар хъæуы. Ацы ‘хсæв хъуамæ æппæтæн дæр æххæстгæнинаг тæрхон рахæссæм. Кæд сæфæм, уæд не ‘ппæт дæр иумæ, – загъта Габе.

– Æз зæгъын, – йæ бынатæй фестад Ахмæt æмæ хъæрæй сдзырдта, – райсом кънйазы хуымтæ тыхæй ныккæрдæм, æмæ дзы кæмæн цас йæ бон уа, уыйас бафснайæд. Иннæты басудзæм. Уыгæрдæнтæм та фос аскъæрæм уæгъдæй.

Ацы ныхасмæ бирæты уæнгтæ срызтысты, Михал та йæ мидбылты бахудт.

– Хорз у, ахæм хорз æрхъуыды нæ уыдзæн, – фæцырд ис Габе. – Уадз æмæ нæ гураг æмбæлттæ ныфсджындæр уой.

– Ныууадзут, кæстæртæ, фыдбылыз хæдзæй ма ласут, æрсытимæ кæрдо ма цæгъдут; паддзах тыхджын у, – загъта хистæртæй иу.

– Иу бон, æрмæст иу бон дæ зæххæн хицау фæу, дæ зæрдæйы фæндиаг ыл ацу, уый дæр ныртæккæйы æппæт царды аргъ у! Чи цæуы мемæ райсом тугцъиры хуымтæ кæрдынмæ? – ныфсджынаы афарста Ахмæt.

– Æз... – Æз... – Æз дæр!.. – æрбайхъуыстысты хъæртæ фæйнæрдыгæй...

– Уæ, дæ низтæ мæ уд ахæра, Ахмæt, ахæм хъæру кæмæ ис, – бацин кодта Михал. – Ды нын Чермен дæ, Чермен, бирæ нын царай! Хистæртæ, бахатыр кæнут, фæлæ Чермены хъæбатырдзинады кой æдзух цæмæн кæнæм, кады зарæг ыл цæмæн скодтам! Гъе, ахæмты хъуамæ фæзмæм: уыййеддæмæ дæ ам Берды хуызæттæ хъазæнт, донмæ дæ тæрæнт æмæ дæ фæстæмæ æнæ донæй здахæнт, Калачы кънйæзтæ дын дæ сылгоймæгтæй хъазæнт – фæлтау мæлæт хуыздæр, æнæ цæргæ дзы нал ис, ацы куыдзы цардæй?..

Михал ацы ‘хсæв адæмы зæрдæмæ афтæ тынг фæцыд, æмæ иуы дæр йæ хæдзармæ къах нал хаста. «Æй-джиди, исты хорз хабæрттæ ма куы радзурид», – зæгъгæ йын адæм йæ дзыхмæ

кастысты. Михал дæр куы базыдта, йæ ныхæстæ ацы ‘хсæвæй æхсызгондæр никуы бахъуыдысты, уый, уæд бынтон фемæхст.

– Сымах æнхъæл ма ут, – дзырдта Михал, – æмæ мах комы хуызæн адæм никуы тыхсынц ахæм цагъайраджы ‘фсондзæй! Бирæ милуантæ ис мах хуызæн, бирæтæ уынæргъынц хъæздгуыты æфсондзы бын. Фæлæ фæллойдæнæг адæм уыдон ныхмæ сæ тох бонæй-бон тыхджындæр кæнынц, æмæ дард нал у уыцы сахат, ацы æлгъыст цардæвæрд кæд фехæлдзæн, паддзах, зæхджынтæ æмæ капиталисттæ кæд нал уыдзысты.

Адæм агуыппæгæй хъуыстой. Михал, йæ пиджачы æгънæджытæ суагъта, йæ ронæй сласта, чи фæбур, ахæм дыууæ газеты æмæ сæ равдыста адæммæ:

– Кæсут-ма: уый у «Искрæ»... Сусæгæй йæ мыхуыры уадзынц. Æмæ дзы фыссынц сæ хъуыдытæ, зæхх зæхкусджытæн раттын æмæ заводты кусджытæн та аст сахаты кусыны рæстæг сæварыны тыххæй, стæй уыдæттæ къухы куыд бафтдзысты, уый тыххæй. Фыссынц ноджы, зæхх тыхæй райсын кæй хъæуы, уый тыххæй, революци саразгæйæ, помещикты æмæ ‘лдæртты ныппырх кæнгæйæ. Мæнæ газеты сæр «Искрайы» бын дæр афтæ фыст ис: «Из искры возгорится пламя», – ома зынджы стæлфæнæй пиллон арт ссудздзæн... Революцийы уылæн ранхъæвздзæн æмæ аласдзæн паддзахимæ æлдæртты дæр...

Зæрæдтæ сæ сæртæ банкъуыстой. «Революци», зæгъгæ, уый дзы ныры онг хъусгæ дæр бирæ нæма фæкодта æмæ йын бæстон дæр ницыма зыдтой. Фæлæ кънйазы хуымтæ тыхæй ныккæрдзыныл фылдæрæй сразы сты.

«Чи нæ ацæуа хъæуæй кънйазы хуымтæ тыхæй кæрдынмæ, уый та нымад уыдзæн гадзрахатæй цæуæгыл, æмæ йын хъæу йæхи хæдзар куыд басудзой, афтæ». Ахæм тæрхон дæр рахастой...

* * *

Бон дзæбæх æрбарухс. Фæззыгон æртæх æрттивгæ халас æрæвæрдта. Сылгоймæгтæ сæ хуыссентæй хъал кæнын байдыдтой æмæ чи йæ хъуг дуцынмæ уад, чи та йæ лæджы агуырда.

– Фæстиат мауал кæнæм! – зæгъгæ, сдзырдта Ахмæт æмæ къуымты кусæнгарз агурыныл фæцис йæхицæн.

– Михал, Ахмæт æмæ нын Габе та хицауиуæг кæнæнт – кæрæдзи куыд æмбарæм, – сдзырдта кæстæртæй иу.

– Афтæ фæуæд, æнæмæнг! – адæм сразы сты æмхуызонæй.

Ахмæт сæрæндæр, домбайдæр арæзт лæгты иу фарс февзæр-ста æмæ загъта:

– Сымах цæут дæлæ комы тæккæ нарæгмæ, рындзытыл сб-дут æмæ цъиутæхæг дæр куыннæ æрбауадзат, афтæ. Берд хуы-мæтæджы нæ ацыд фæдисы: æфхæрджыты ардæм хъæуы. Бирæйæ куы бырсой, уæд сыл-иу къæдзæхы дуртæ ракалут... Хъуамæ Хазбийæ хъæбатырдæрæй равдисат уæхи...

Дæллагхъæуы адæм уыцы хъугæмтты сызгъæрины хуызæн хуымтæ кæрдын байдыдтой мæнæн фылдæр бантысайæ. Сывæллæттæ дæр, кæрæдзи сæрты хаугæйæ, куыристæ скъæфтой сæ хæдзæрттæм æмæ сæ най кодтой.

Æлдары æххуырстытæ, сæ хид калгæйæ, ратæх-батæх код-той, архайдтой адæмы уылæн басабырыл, фæлæ стонг фосы зад кæрдæгæй кæм байргъæвдзынæ!

– Цыррдæр æвналут, кæмæн цы йæ къухы бафта, уый йæхи! – йæ хид калгæйæ, хъæр кодта Ахмæт.

Чидæр æлдары афтид хордæттыл арт афтыдта, æмæ сæ фæз-дæг скалди, фæлæ уый дæр диссаг никæмæуал фæкаст.

– Уайгæ исчи фыййæуттæм æмæ сын загъ, фæтæнтæм – æлдары уыгæрдæнтæм фос куыд баскъæрой æмæ сæ куыд ныс-сæндой, афтæ. Тагъд! – Ахмæт дыууæ лæппуйæн ацамыдта комы сæры фæтæнтæм.

Изæрырдæм Ахмæты цæстытыл ауад: фаллаг фæрсты хъæ-дæй æрзындысты дыууæ адаймаджы. Ахмæт йæ каст уыдонмæ скодта. Уыдон доны рауадысты æмæ комкоммæ цыдысты хуым-гæрдджытырдæм. Ахмæт æргуыбыр кæны æмæ стыр æхсырфæй æрбассивы зад хор æмæ та йæ уыциу лыг скæны.

– Хорз арæхсыс, Ахмæт, дыууæ дæстæгæй дын мæнйас куырис уайы, – сдзырдта йæм, йæ фæстæ чи карста, уый.

Кæронырдыгæй донмæ хæстæгдæр адæм сæ куыст фæуагъ-той æмæ фаллагфарсырдыгæй дыууæ æрбацауæгыл æрæмбырд-сты. Ахмæтмæ уый хъыг фæкаст æмæ фæхъæр кодта:

– Цæуæг никуы федтат, цы ‘рцыди? Акусут, цалынмæ нæхи бар стæм! – Ахмæты афтæ фæндыд, æмæ ‘лдары зæххытыл хал дæр куыннæуал баззадаид.

– Мæнæ Хъырым æмæ Афинæт! Тагъддæр ардæм!

– Сæ нывонд мын фæут, куы фæсайат, уæд! – сдзырдта Ахмæт, хабарыл нæ баууæндгæйæ. Фæлæ уæддæр нæ фæлæу-уыд йæ зæрдæ, æмæ сæм, æхсырф йе уæхскыл авæргæйæ, тагъд-

тагъд ныууад. Куы ауыдта йæ фæллад æфсымæр Хъырымы æмæ, хуызы цъыртт кæй нал уыд, уыцы зынаргъ Афинæты, уæд йæ бынаты сагъдæй аздад, æгомьгау фæцис фырцинаей. Хъырымы ныхъхъæбыс кодта, фæлæ, адæмæй æфсæрмыкæнгæйæ, Афинæ-тыл, йæ зæрдæ куыд загъта, афтæ бацин кæнын нæ бауæндыди.

Хъæубæстæ Афинæтыл цин кæныныл куы фесты, уæд Ахмæт фæхицæн кодта Хъырымы æмæ йæ афарста, Афинæт куыд фер-вæзти, уымæй. Афинæтæн æлдары кæртæй ралидзын куы бан-тысти, уæд нæ бауæндыди Хъырыммæ бацæуын, уымæ йæ куы ссарой, уымæй тæрсгæйæ, фæлæ бацыди сæ хъæуккаг усмæ, базаргæнæджы хæдзары кусæгмæ. Уым бафæстиат ис иу къорд боны, стæй уæддæр Хъырыммæ бацыди, фæстæмæ хъæумæ здæхыны фæнд скæнгæйæ.

Афинæт уайтагъд фæраст ис сæ хæдзармæ – йæ зæрдæ ‘хсайдта йæ уарзон хъæбулмæ.

...Комæй æрбайхъуыст æнуд гæрах, стæй уый фæстæ къæ-дзæхтæ ныззыр-зыр кодтой. Диссаджы сæнæй расыг адæм фе-гуыппæг сты, стæй сæхи æгъдауæй комырдаæм афæдис кодтой, кæмæн цы йæ къухы уыд, уымæ.

1936 аз.

АРВИСТОН

ЦИТАТАЕТÆ

* * *

О, ме ‘нæуынон æмсæр-æмбардзинад! О, кæрæдзи цæрмыстыгъд чи бакодта, уыцы æлгъаг-æнæсæрфат удты дуне! О, æлгъыст фæуинаг прогресс!

О, æппæт дунейы историйы тугамæст, фæлæ нывæфтыд егъау хох! Ивгъуыд æнусы кæронæй абонмæ уыдтæ хæстбойнон. Æвгъæды фæбадтæ. Æмæ ныр дæ хъизæмайраг гуыбынæй рахилы мыст! Гуыры, раздæры адæмыл былысчылтæ чи кæны, ахæм карикатурæйы хуызæн æнахъинон цыдæр: иутæй дæр чи нæу æмæ иннæтæй дæр, ахæм рационалон европæйаг – худæджы дарæсы, суанг идеалон аивады айдæны бон дæр равдисын кæмæн нæу, ахæм. Йæ зонд – цыбыр, фæлæ йæхицæй иттæг буц у, йæ хуыздæр фæндтæ та зæххыл хилынц!

Нæ, историйы абоны онг ничима федта, Хуыцауы раз афтæ схъæлзонд чи у æмæ уыциу рæстæг æгъуыз, иу джиппы уагъдау иугъæдон, æнæхуыцау уазалæрдæ уд йæ идеал кæмæн у, ахæм адæмы хъæстæ!

Ахæм адæмы мыггагæн цымæ уарзæн ис?

Уыцы дзæгъæлзонд, æдылдызæф адæмæн сæхи кой нал кæнын, фæлæ се нахъинон фидæн суанг мах хуызæн чырыстон удтæн дæр хъуамæ æнæуынон ма уа?!

Хъуамæ уа! Хъуамæ уа! Хъуамæ нын уа æнæуынон! Уымæн æмæ табуыаг чиныджы фыст ис: «Бауарз де ‘мхуызоны æмæ дын æнæуынон уæнт йæ тæригъæдтæ!»

Константин Леонтьев (1831–1891).
*Чиныг «Восток, Россия и Славянство»,
М., чиныгуадзæн «Эксмо», 2007, 817 ф.*

* * *

...адæм æрдзæй æмсæр-æмбар никуы ваййынц. Æмæ уый «бæллæх» нæу, фæлæ Хуыцауы лæвар. Æрмæст раст раирта-

сын фæхъæуы уыцы лæвар, стæй дзы хъуамæ нывыл пайда кæнæм. «Стъалытæн дæр сæ кад æмхуызон нæу (I Коринфæгтæм 15.41). Адæймаг дæр адæймагæй хицæн кæны йе нæниздзинадæй, йæ тыхæй, йæ курдиатæй, удахастæй, йæ зонды авналæнтæй, йæ ныфсы хъомысæй, дунемæ цы цæстæй кæсы æмæ йын цы аргъ кæны, уымæй. Уыдæттæ æрмæст куырм нæ уыны. Æдылы ми у сæ ныхмæ дзурын, мацæмæ сæ дар, уæд уый та зиан у. Рынчын лæгæй салдат нæ рауайдзæни, госпиталы рахау-бахау кæндзæн. Æдыхæн йæ бон уæзæгтæ хæссын æмæ зæхх къахын нæу – уайтагъд бабын уыдзæн. Æнæсæрфат ми у курдиатджын музыкантæй хъæдыкуыстгæнæг аразын, дæсны математикæй – матрос, генион поэтæй – сахары хицау, арæхстджын базæргæнæгæй – хуыйæг, дыргъбæлæстæм зилæгæй – механик. Бынтон сæфты хъуыддаг та у абырæгæй чиновник аразын, уæйгæнæг, гадзрахатæйцæуæг æмæ фæлитойтæн хъæлæсы бар дæттын, шпионты фæсарæйнаг хъуыддæгты министрады тъыссын, мæнг æхцатæ аразæджы министры бынаты æвæрын, тæппудæн маршæлы ном дæттын, партион интриганы кардиналы бынатмæ æргъæвын. (...) Куырмы микроскопы уæлхъус куыд сбадын кæндзынæ? Æнæхуыцау, æнахуыргондæй сауджын рауайдзæни? Хæлд, хъахбай гувернанткæ цавæр сывæллæтты схъомыл кæндзæни? Цавæр политикон æвзæрстытæм сты цæттæ уæййаг, тарст æмæ иудадзыг сайыныл ахуыр адæм?

Иван Ильин

*Чиныг «Национальная Россия: наши задачи».
М., «Эксмо: Алгоритм», 2011, 402 ф.*

* * *

Мах рæстæджы æрдæгинтеллигент ахсы зынгæ бынат. Уый æххæст ахуыргонддзинад нæ райста, фæлæ æрыхъуыста æмæ бакасти цыдæртæ. Гъемæ иннæты зæрдæтæ алхæны, «умственная словесность» кæй хонынц, уымæй. Æргом дзургæйæ, уый ницы зоны, стæй йæм ницы ис. Йæ зонындзинадтæ æмæ йæ дæсныйад кæй онг æххæссынц, уымæн та æппын ницы хаты. Йæхи хъуыдытæ йæм нæй, фæлæ йæхи дæр æмæ иннæты дæр «тæрсын фæкæны» искамæй æфстау ист, иу джиппыуагъд формулатæй. Йæхи сæрмагонд хъуыды зæгъыныл куы афæлвары, уæд æвиппайды рабæрæг вæййы йæ гæвзыкк удыхъæд.

Дуне вазыгджын кай у, бирæ алыхуызон фæзилæнтæ дзы кай ис, уыдæттæн ницы ‘мбары, алцы дæр æм хуымæтæг фæкæсы æмæ амцæф-уымцæф ныхæстæй хатдзæгтæ акæны. Цæвиттон, иудадзыг архайы йæ тæбæкк зондæй, уды æрфытæм, уидæгтæм ныккæсын йæ бон нæу. Диныл худы, æфсармыл не ‘ууæнды, рæстдзинад дæр æм цыдæр æнахъинон кæсы. Уыйхыгъд æууæнды техникайыл, сайыны æмæ цæстфæлдахæн, галиу миты хъомысыл. «Æрдæгнаука, – фыссы Достоевский, – у адæмты æппæты тæссагдæр бæллæх, рын, стонг æмæ хæстæй æвирхъаудæр. Æрдæгнаука у залым, ныронг адæм кай никуыма фæдтой, ахæм. Уыцы залымæн ис йæхи дзуарылæгтæ æмæ цагъартæ æмæ йæ разы уæнтæхыл-сæргуыбырæй лæууынц. Уыцы залымы цур суанг æцæг наукайыл дæр ризæг бахæцы æмæ йын, йæхи худинаджы уавæры сæвæргæйæ, «о, о» кæны» («Бесы»).

Æрдæгинтеллигент кай у, уый йæхæдæг æмбары æмæ йæм хъыг кæсы. Иннæтæн æй нæ бары, хæлæгæй мæлы, йæ маст исы æмæ алы хъуыддаджы дæр цæмæй разæй уа, уымæ йæ бæттæнтæ тоны, йæ быцъынæг скъуыны. Кадæй æмæ æлдариуæг кæнынæй йын бафсис нæй. (...)

Комкоммæ ахæм æхсæнады срагъæд æмсæр-æмбардзинады æмæ иумæйаг сæрибары мæнг идæйæ.

Иван Ильин

Уый дæр уыцы чиныджы. 409 ф.

НОМДЗЫД ЛÆГТЫ НЫХÆСТÆ ÆМÆ МИТÆ

* * *

Александр Македойнаг-иу дзырдхæссæджы ныхæстæм куы хъуыста, уæд-иу йæ хъустæй иу йæ къухæй амбарзта. Цæмæн афтæ кæныс, зæгъгæ йæ куы бафарстой, уæд уый дзуапп радта:

– Цæмæй райсом та, хъаст кæуыл æрбацыд, уымæ байхъусон.

* * *

Иуахæмы Македойнаг касти сусæг фыстæджытæ. Йæ хæлар Эфестион æм йæхи байста æмæ йе уæхсчы сарты кæсы фыстæджытæм. Александр ын ницы загъта, æрмæст йæ дзыппæй йæ мыхуыр систа æмæ йæ цымыдис Эфестионы былтыл авардта.

* * *

Тынг тыхджын атлет Диоксипп фауæлахиз олимпæг хъæзтыты. Гъемæ иуахæмы бадтис ерыстæм кæсджыты ‘хсæн æмæ йæ цæстытæ нал иста, йæ зæрдæмæ чи фæцыд, ахæм рæсугъд чызгæй. Диоген æй бафиппайдта æмæ хъæрæй загъта:

– Мæнæ ам чи бады, уый зонут? Сылгоймаг æнцонæй кæй абырста, уыцы богал.

* * *

Ус курынвæнд чи скодта, иу ахæм лæппу бацыди номдзыд Сократмæ æмæ йæ фæрсы, цы бакæнон, куыд бакæнон, зæгъгæ. Сократ ын ахæм дзуапп радта:

– Ус ракурай, уæддæр фæсмон кæндзынæ, ма ракурай, уæддæр фæсмон кæндзынæ.

* * *

Иу æнæджелбетт грекъæг скифты бæстæмæ бахауд æмæ дзæнгæда цæгъдыныл схæцыди. Скифтæ йыл худын байдыдтой.

– Сымах мæнæн хъуамæ стыр аргъ кæнат, – йæхицæй æппæлыди уазæг. – Æз уæм æрбафтыдтæн, Платон цы бæстæйы райгуырæд, уырдыгæй.

– Цæмæй дын аргъ кæнæм, уый тыххæй хъуамæ Платоны хуызæн дзурай. Ды та дзæгъæл дзæнгæда цæгъдыс.

* * *

Иу бæрнон кусæг Англисы министр Вальпольмæ балæвæрдта куыйтыл хъалон æвæрыны тыххæй уынаффæйы проект. Вальполь æй бакаст æмæ загъта:

– Дæ проект мæ зæрдæмæ цæуы, фæлæ ахæм хъалон куы сæвæрæм, уæд мыл Стырбританийы куыйтæ æмхъæлæсæй рæйын райдайдысты.

* * *

Нывгæнæг Риге нæ уарзта сылгоймагты сурæттæ кæнын.

– Уыдонæн бæсты ницы цæуы, – дзырдта Риге. – Цы сты, ахæмтæй сæ куы ныв кæнай, уæд фæзæгъынц; рæсугъд нæ рауадтæн. Рæсугъдтæ сæ куы саразай, уæд та афтæ акæнынц; мæхи хуызæн нæ дæн.

Йæ цæсгом тынг чи ахуырста, иу ахæм сылгоймаджы сурæт

куы сарæзта Риго, уæд ус хъаст кæнын байдыдта, мæ рустæ, дам, æгæр фæлурс рауадысты.

– Ахæм æнахъинон ахорæнтæ кæм фелхæныс? – бафарста ус.

– Ды кæм фелхæныс, æз дæр уым, – дзуапп ын радта Риго. – Нæ ахорæнтæ æмхуызон сты.

* * *

Даниаг астроном Ремер лекци касти. Чи йæм хъуыста, уыдонæй йæ иу афарста:

– Дæ хорзæхæй, зæгъ-ма мын, профессор, мæнæ ацы агъуысты хуынкъ кæнын куы райдайон æмæ зæххы къорийы иннæ фарсмæ фæндаг куы айгæрдон, уæд цы ранмæ бахаудзынæн?

Ремер ын дзуапп радта:

– Мæ дзæбæх кæстæр, уæд æнæмæнг бахаудзынæ æррадонмæ.

* * *

Петр Фыццагæмæн йæ фæсдзæуин Полубояров хъаст кодта йæ бинойнагæй, æхсæвыгæтты, дам, мæ йæхимæ æмгæрон нæ фæуадзы, мæ дæндаг риссы, зæгъгæ.

Петр æвæстиатæй æрбакæнын кодта усы, æмæ кæд уый тынг хъæрахст кодта, уæддæр ын паддзах йæ дæндаг аркъауæй срдæывта.

* * *

Поэт Иван Крыловы бахъуыди фатер баххуырсын. Хæдзары хицау контракты ныффыста, мыййаг, дам, Крыловы аххосæй хæдзар куы басудза, уæд хъуамæ поэт бафида 60000 сомы. Крылов контракт куы бакаст, уæд ма нымæцмæ бафтыдта дыууæ нолы æмæ дзы рауади 6000000.

Хæдзары хицау ын бауайдзæф кодта, цы, дам, бакуыстай контрактæн. Крылов ын æнцæд-æнцойæ афтæ, æз, дам, хынджылæг нæ кæнын, дæуæн æхцон уа, ууыл, дам архайдтон. 60 мины бæсты 6 милуаны райсзынæн, зæгъгæ, куы хъуыды кæнай, уæд, дам дын бирæ æхсызгондæр уыздæн. Мæнæн та, дам, уæлдай нæу: фæнды дзы 60 мины фыст уæд, фæнды 6 милуаны – уæддæр сæ бафидын мæ бон нæ бауыздæни.

* * *

Стыр Уæлахизы фæстæ Сталин æрбахуыдта гуырздиаг киноартист Спартак Багашвили. Банкеты артист бадти

фæтæджы фарсмæ æмæ йын цæстæмитæ кодта: иудадзыг дзырдта гуырдзиагау. Сталин æм хъуыста, хъуыста, стæй йын йæ ныхас æрдæгыл аскъуыдта æмæ фынджы уæлхъус баджытæм хъæрæй дзуры:

– Ай худæджы лæг нæу! Афтæ ‘нхъæл у, æмæ ма æз гуыр-
дзиаг дæн!

* * *

Зындгонд дохтыр Боткины иу сылгоймаг фæрсы, цæмæй, дам, адæймаг фæкъæсхуырдар уа, уый тыххæй цавæр фæлтæрæнтæ кæнын хъæуы. Боткин ын дзуапп радта:

– Дæ сæр-иу куы рахизырдыгæй галиуырдаем фæзил, куы та галиуырдыгæй рахизырдаем.

– Кæд?

– Хæринаг дын куы дæттой, уæд.

* * *

Мопассан йæ удхæссæг уыдта Эйфелы мәсыгæй. Фæлæ-иу уæддæр сихор хæрынмæ æрбацыд амы ресторанмæ. Цæмæн, зæгъгæ-иу æй куы бафарстой, уæд-иу дзуапп радта, уыцы æвирхъау мамм, ома Эйфелы мәсыг, дам, ардыгæй нæ зыны.

* * *

Петр III паддзахи бынаты бирæ нæ фæбадти. 1761 азы арæст фæци Зымæгон галуан. Фæлæ йæ цуры цы фæз уыд, уый йе-мыдзаг уыд, аразджытæ сæ фæстæ кæй ныууагътой, уыцы алыхуызон æрмæг æмæ бырæттæй. Гъемæ Петр III фæз асыгъдæг кæнынæн æрхъуыды кодта диссаджы мадзал: бардзырд радта, адæмæй кæй цы хъæуы, уый лæвар ахæссæд, зæгъгæ. Цалдæр сахатмæ фæз асыгъдæг.

* * *

1552 азы уырысы æфсæдтæ Хъазан куы байстой, уæд Иван Грозный, бынæттон аристократийы йæхимæ æрбахæстæг кæнын охыл, алыхуызон хорзæхтæй хайджын кодта, бархийæ йæм-иу чи ‘рбацыд, уыцы тæтæйраг æлдæртты. Бирæтæ-иу паддзахмæ æрбацыдысты бызгъуыр дарæсты: цыма сын хæст стыр зиантæ

архаста, ахæм хуызы дардтой сæхи. Уæдæй фæстæмæ баззаци ныхас «хъазайнаг сидзæр» («сирота казанская»).

АЛЫХУЫЗОН ХАБÆРТТÆ

* * *

Астæуккаг æнусты Европæйы гæды нымæд уыди кæлæнгæнæг фыдсылты цæдисоныл. Уымæ гæсгæ ацы цæрагойты (уæлдайдæр сауты) удæгасæй сыгътой арты, доны-иу сæ баппæрстой. Цæвиттон, чысыл ма бахъæуа, сæ мыггаг сын бынтон ма сыскъуыйын кæной. Уый аххосæй фылдæр кæнын байдыдтой уырытæ, уыдон та семæ хастой рын. XIV æнусы адæмыл рын куы сыстадис, уæд мæрдтæм ахаста 30 милуан уæдæй фылдæр.

* * *

Император Николай Дыккагæмæн æнæуынон уыди музыка. Уымæ гæсгæ-иу афицертæн бафæдзæхста: «Алчидæр уæ равзарæд йæхицæн: кæнæ Глинкæйы оперæтæм хъус кæнæ та къалатийы абадзынæ».

* * *

Миссисипийы чи цæры, уыцы кæфхъуындары æппындæр нæй хæринаг амал кæныны мæт. Йæ дæргъ у метр æмæ ‘рдæг. Гъемæ малы бын ламийы нынныгъуылы, йæ дзых ныххæлиу кæны, йæ тæнæг сырхмæтæгхуыз æвзаджы алгъ хæрдмæ сдары – уый та у зулчъы халдих. Кæсаг æм фæлæбуры æмæ – дæ балгъитæг афтæ! – кæфхъуындары хъæлæсы смидæг ваййы.

* * *

Лев Толстой йæ романтизм цы цæстæй каст, уый бæрæг у, 1871 азы Фетмæ цы фыстæг арвыста, уымæй. Толстой фыста: «Как я счастлив... что писать дребедени многословной вроде «Войны» я больше никогда не стану».

* * *

Лондоны ис рагон аргъуан Сент-Панкрас. Йæ цуры – стыр бæлас, йæ дæлбазыр та бирæ цыртытæ. Кæддæр аргъуанмæ æввахс уыди уæлмæрдтæ. Æфсæнвæндаг аразын куы байдыдтой,

уæд уæлмæрдтæ хъуамæ фехæлдтаиккой. Цы сын бакæной, ууыл ныхас куы рауад, уæд хъуыддаг йæхимæ райста æрыгон лæппу Томас Гарди (фæстæдæр ссис номдзыд фыссæг). Уый æппæт цыртытæ дæр фæхаста иу тала-бæласы цурмæ. Бæлас куыд рæзыд, афтæ йæ уидæгты бын фæкодта цыртытæй цалдæр. Ныр ацы къуым нымад у фæдзæхст бынатыл. Бæласы та нымайынц Томас Гардийы цыртыл.

Сырдтæ дæр мыггаггай сты.

* * *

<i>Шеф-редактор</i>	<i>Ирида КОДЗАТИ</i>
<i>Корректор</i>	<i>Заира КАРАЦЕВА</i>
<i>Дизайн</i>	<i>Залина ГУРИЕВА</i>
<i>Компьютерный набор</i>	<i>Марина КИРГУЕВА</i>

* * *

*Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы
по надзору в сфере связи, информационных технологий
и массовых коммуникаций по РСО-Алания.*

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00107 от 10 декабря 2014 г.

*Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.*

*Журналмæ цы кæухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.*

*Учредитель и издатель:
Министерство культуры РСО-Алания.
362040. г. Владикавказ, ул. Джанаева, 20.*

*Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru; http: // www.mahdug.ru.
Тел.: гл. редактор – 25-09-64; ответсекретарь, отдел прозы – 25-20-52;
отдел поэзии, корректор – 25-09-74; бухгалтерия – 25-22-47.*

*Подписано к печати 20.02.15. Формат издания 60х84 1/16. Бум. офсет. № 1.
Гарнитура шрифта МузI. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 7,27.
Тираж 1200 экз. Заказ № 61. Цена свободная. Выход из печати 30 февраля 2015 г.*

*Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.*

